

Zagreb u vrijeme neoapsolutizma

Pelicarić, Luka

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:484686>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-03**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

DIPLOMSKI RAD

ZAGREB U DOBA NEOAPSOLUTIZMA

Student: Luka Pelicarić

Mentor: dr. sc. Mario Strecha

Zagreb, 2018.

Sadržaj

1	UVOD.....	2
2	OD REVOLUCIJE 1848. GODINE, OKTROIRANIM USTAVOM DO NEOAPSOLUTIZMA	4
3	ZAGREB U DOBA NEOAPSOLUTIZMA	11
3.1	ZAGREB - NA PUTU PREMA MODERNOM GLAVNOM GRADU.....	11
3.2	UJEDINJENJE ZAGREBA I MODERNIZACIJA UPRAVE	17
3.3	STANOVNIŠTVO: PRVI MODERNI POPIS 1857.	22
3.4	ŠKOLSTVO: REFORME I GERMANIZACIJA	26
3.4.1	NIŽE ŠKOLOVANJE	26
3.4.2	GIMNAZIJA	28
3.4.3	KRALJEVSKA PRAVOSLOVNA AKADEMIJA	31
3.5	ČINOVNIŠTVO - "BACHOVI HUSARI"	32
3.6	POLICIJA I ŽANDARMERIJA: REPRESIJA I DENUNCIJACIJE	34
3.7	NOVINE: CENZURA I ZABRANE	36
3.8	KAZALIŠTE: NJEMAČKA SCENA NA MARKOVU TRGU.....	39
3.9	ZAGREBAČKA (NAD)BISKUPIJA I JURAJ HAULIK.....	46
3.10	FRANJO JOSIP I U ZAGREBU 1852. GODINE	56
4	SLOM NEOAPSOLUTIZMA.....	59
5	ZAKLJUČAK	62
6	BIBLIOGRAFIJA	65

1 UVOD

Svrha ovog diplomskog rada je kroz analizu društveno političkih prilika prikazati život i događanja u Zagrebu sredinom 19. stoljeća točnije u doba neoapsolutizma (1851. - 1860.). Vremenski okvir rada nešto je širi od samog razdoblja otvorenog apsolutizma te obuhvaća razdoblje od velikih previranja na području Habsburške Monarhije 1848. godine do sloma neoapsolutizma 1860. godine uz kratko navođenje događaja koji su uslijedili. Iako se rad u najvećoj mjeri temelji na analizi stručne literature koristio sam i nekoliko izvora. Objavljena arhivska građa o upravi Zagreba (Dubravka Čengi: "Gradsko poglavarstvo Zagreb: 1850. - 1945.: inventar") primarni je izvor za poglavlje o upravi budući da neposredno prije i u doba neoapsolutizma dolazi do značajnih promjena struktura uprave, prije svega ujedinjenjem nekoliko upravnih područja u jednu cjelinu - grad Zagreb. Podatke o građevinskim propisima prikupio sam iz članka Darka Kahle, "Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine". Za poglavlje o stanovništvu ključan je članak Božene Vranješ Šoljan "Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja" iz kojega sam preuzeo demografske podatke. Zapise Janeza Trdine "Bachovi husari i ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)", koristio sam kako bih bolje dočarao onodobna događanja posebno u poglavljima o činovništvu te policiji i žandarmeriji. Za poglavlje o zagrebačkoj (nad)biskupiji važno je djelo Ferde Šišića " *Kako je postala zagrebačka nadbiskupija*" u kojem je objavljena izvorna građa popraćena autorovim tumačenjem. Iz članka Franje Bučara "O posjeti Franje Josipa I g. 1852. u Zagrebu" preuzeo sam izvještaje novina i korespondenciju za poglavlje o posjetu cara Zagrebu.

Treba napomenuti kako je Zagreb je u doba neoapsolutizma još uvijek periferni gradić u odnosu na Beč kao središte Habsburške Monarhije. Urbanizacija i modernizacija ubrzanim će tempom nastupiti tek po povratku ustava završetkom neoapsolutizma. Moguće da je iz tog razloga o Zagrebu u godinama bliže kraju 19. stoljeća istraženo više izvora i napisano više literature nego o samom razdoblju neoapsolutizma. Prilikom istraživanja najobuhvatnijim se pokazalo djelo "Počeci moderne Hrvatske" Mirjane Gross. Riječ je o kapitalnom djelu o neoapsolutizmu u Hrvatskoj općenito, u kojem je mnogo prostora posvećeno upravo Zagrebu. S druge strane nekolicina autora u povijesnim pregledima Hrvatske ili Zagreba usputno piše i o razdoblju neoapsolutizma.

Što se tiče povijesti Zagreba svakako treba istaknuti "Povijest Zagreba" u dva sveska, posebno dio o neoapsolutizmu koji je pisao profesor Željko Holjevac. Riječ je o sintezi kojom je prikazano stanovništvo te društveni i urbani razvoj Zagreba u doba neoapsolutizma. Autor se nije upuštao u opširniju analizu već neoapsolutizam predstavlja kao jedan od koraka na putu prema modernizaciji. Što se tiče ostalih povijesti glavnoga grada treba spomenuti Ivu Perića, Franju Buntaka, Dragutina Hirca, Krešimira Kovačića, Mirka Markovića te popularnog zagrebačkog kroničara Zvonimira Milčeca. Svaki od njih prenosi određeni koristan podatak za doba neoapsolutizma u Zagrebu. Ipak, literature koja se fokusira usko na Zagreb u neoapsolutizmu nedostaje. Upravo iz tog nedostatka proizlazi svrha ovog rada - pregled i prezentacija dosega hrvatske historiografije o navedenom razdoblju u gradu Zagrebu.

Prilikom istraživanja korištena je analitička metoda, a rezultati istraživanja prezentirani su kronološki koliko je to struktura rada dopuštala.

Na početku rada bit će izložene općenite informacije o događanjima koja su neposredno povezana i prethode uvođenju neoapsolutizma na području čitave Habsburšku Monarhiju s fokusom na područje civilne Hrvatske i Slavonije. O samom razdoblju neoapsolutizma na širem području Hrvatske i Slavonije posebno Zagrebačke županije usputno će biti riječi u središnjim poglavljima rada - onima o gradu Zagrebu. Cilj je prikazati promjene koje neoapsolutizam unosi u život Zagreba i Zagrepčana. Prema prikupljenim podacima promjene je moguće pratiti kroz nekoliko područja po kojima naslov nose poglavlja. Prije svega važno je opisati kako je grad Zagreb izgledao 1850 - ih godina te navesti neka ključna postignuća koja su obilježila desetljeće. Nadalje ujedinjenjem Zagreba u jednu gradsku općinu uvedena je i nova modernija uprava što je detaljno opisano u drugom potpoglavlju. Godine 1857. proveden je prvi moderni popis stanovništva za hrvatske zemlje iz čega su u trećem potpoglavlju analizirani podaci za Zagreb i županiju. Germanizacija koja je pratila centralizaciju osim u upravi očitovala se i u školstvu što je predstavljeno u četvrtom potpoglavlju. Ukidanje slobode tiska tema je petog potpoglavlja. Najprepoznatljivijim simbolom neoapsolutizma postali su činovnici, poznatiji kao "Bachovi husari" koji su uz policiju i žandarmeriju bili nositelji sustava o čemu će biti riječ u dvije cjeline. Nadalje, kulturne prilike u Zagrebu prikazane su kroz instituciju kazališta u osmom potpoglavlju. Svakako jedan od najvažnijih događaja za Zagreb u istraživanom razdoblju je uzvišenje zagrebačke biskupije na razinu nadbiskupije što je opisano u sljedećoj cjelini. Za posljednje

potpoglavlje o Zagrebu izdvojen je posjet Franje Josipa gradu, koji je zahtijevao velike pripreme. Konačno, u posljednjem poglavlju govori se o slomu neoapsolutizma i promjenama koje on donosi. U zaključku su sumirani predstavljeni podaci te su izneseni zaključci proizašli iz istraživanja.

2 OD REVOLUCIJE 1848. GODINE, OKTROIRANIM USTAVOM DO NEOAPSOLUTIZMA

„(...) Naš narod je nalik na vremenske prilike. Jučer je nahrupila oluja, vihor je lomio stogodišnja stabla i najčvršće krovove, dok danas caruje tišina da se čuje zujanje svake mušice. Godine 1848. radilo nam se o glavi. Kossuthova stranka htjela nas je uništiti. U takvoj nuždi stane u obranu i najništavniji plašljivac, a kamoli narod koji je ratnički toliko na glasu kao hrvatski. Sudbina nam je, međutim, spomenute godine pružila i jake saveznike, ponajprije prejasnu dinastiju i njenu junačku vojsku, da bi se kasnije priključila i silna Rusija. S njihovom smo pomoću obijesnim Mađarima utjerali takav strah da se nisu usudili prekoračiti granice naše domovine. Ipak, potražismo ih sami i isprašismo ih još poprilično s onu stranu Blatnog jezera, npr. kod Schwechata, u Budimpešti, na srednjem i donjem Dunavu, na srednjoj i donjoj Tisi, a ratovanje s njima zaključismo u dalekom Banatu. Ali duobus litigantibus tertius gaudet. (Dok se dvojica svađaju, treći likuje op.a.) Taj tertius bio je buntovnički Švaba. Slaveni prirediše slastan objed, hoteći proslaviti pobjedu svojih prava. Ali za stol zasjedne nepozvani Švaba izderavši se na Slavene: “Kupite se odavde! Vi niste slobodni gospodari, već moji sluge! Pečenje i kolače pojest ću ja, a vi se nahranite krumpirom i kupusom i budite zahvalni Bogu što vam dopuštam i ta jela!” Takva je sudbina najteže zadesila upravo nas Hrvate, mada smo je najmanje zavrijedili. Ali što možemo? Premalobrojni smo i preslabi da bismo se oduprli. Ratovanje nas je užasno istrošilo. Na ratištima i u bolnicama izgubismo gotovo tridest tisuća junaka. Za dom i rod žrtvovalimo sav gotov novac što ga uštedjesmo, sve zlato i srebro koje ostavismo na sjećanje i na radost svojim ljubovcima, ženama i djeci. Ali smo se borili ne samo za sebe, već i za državu. A nagrada? Eto, zemlju nam poplaviše tuđi činovnici, koji nam istjeruju iz škola i ureda narodni jezik; eto, sude nam tuđi suci prema tuđim zakonima što ih nikad nisu donijeli narodni zastupnici; neprestano nas opterećuju novim porezima, novim nametima što ih nije odobrio nikakav sabor. Moramo šutjeti i patiti, jer smo nemoćni protiv nasilja. Naši se saveznici prometnuše bez naše krivice u najljuće neprijatelje i progonioce, a svoju silovitost prozvaše

„kulturom“, za koju zahtijevaju čak da im budemo zahvalni. Ipak, „svaka sila za vremena“. Možda će se srušiti brže nego što mislimo i ova Bachova moć kao što se dosad srušila svaka vlast što je prezirala narodne suze i narodne kletve...“¹

Razdoblje neoapsolutizma u Habsburškoj Monarhiji započelo je Silvestarskim patentom 31. prosinca 1851. te trajalo do donošenja Listopadske diplome 20. listopada 1860. kojom je vraćeno ustavno stanje. No tome je razdoblju prethodilo burno doba društvenih previranja kako u Europi tako i na području današnje Hrvatske kako govori i citat na početku poglavlja. Samo sagledavanjem dužeg vremenskog perioda moguće je razumjeti uvođenje neoapsolutizma.

Stoga izlaganje započinje s Ilirskim pokretom u prvoj polovici 19. stoljeća. Hrvatski narodni preporod ili Ilirski pokret bio je kulturni i politički pokret buđenja nacionalne svijesti kod širih slojeva i stvaranja nacionalnog identiteta na području rasejepkanih nacionalnih teritorija. Izravno političko djelovanje započinje 1841. godine osnivanjem Ilirske (od zabrane ilirskog imena 1843. Narodne stranke) kao opreke Hrvatskougarskoj stranci koja želi užu povezanost s Ugarskom. Politička borba među strankama dovodi do formiranja političkog programa Narodne stranke čiji su glavni zahtjevi samostalna vlada za Hrvatsku, uvođenje narodnog jezika kao službenoga i sjedinjenje povijesnih hrvatskih teritorija, prije svega Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Tražilo se redefiniranje odnosa s Ugarskom s ciljem veće autonomije. Do uvođenja hrvatskog jezika umjesto latinskog kao službenog u javnom životu dolazi zaključkom Sabora 1847. godine.

U ožujku 1848. izbija revolucija u Beču. Zapčinje tzv. Proljeće naroda - niz pobuna nošenih zahtjevima za društvenim i političkim promjenama uz izraženi nacionalni karakter. Ideja o suverenitetu naroda proizlazi iz učenja o prirodnom pravu čovjeka da sam određuje svoju sudbinu slobodan od tutorstva apsolutističke države i staleškog sustava.² Car Ferdinand već 15. ožujka obećaje narodima ustav.

U Ugarskoj je 17. ožujka imenovana vlada za Ugarsku i Hrvatsku. Prijedlog ustavnog zakona ugarskog sabora predviđao je centraliziranu državu s mađarskim kao službenim jezikom.

¹ Janez Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1980),35-36.

² Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860* (Zagreb: Globus: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za hrvatsku povijest, 1985), 13.

Slavonija bi bila pripojena Ugarskoj dok bi Hrvatska imala pokrajinsku autonomiju.³ Trebalo je brzo reagirati kako bi se u razdoblju prevrata oduprijelo ugarskom nacionalizmu i osiguralo što bolje pozicije. U Narodnom domu u Zagrebu sastaje se 25. ožujka 1848. Narodna skupština i izglasava *Zahtjevanja naroda* u 30 točaka. Zahtjevi se temelje na programu Narodne stranke. Ističe se želja za ostankom unutar zajedničkog državnopravnog okvira s Ugarskom, vjernost vladajućoj dinastiji, u sastavu cjelokupne Habsburške Monarhije. Traži se imenovanje Josipa Jelačića banom i zapovjednikom vojske Vojne krajine s pravom sazivanja Sabora. Želja je da Sabor bude sazvan do 1. svibnja 1848. Zahtjeva se i sjedinjenje Dalmacije i Krajine s Hrvatskom i Slavonijom, osnivanje samostalne vlade odgovorne Saboru, ukidanje kmetstva, narodna nezavisnost, osnivanje narodne vojske, banke, sveučilišta, temeljne slobode (tiska, vjere, okupljanja), jednakost pred sudom itd.

Car potvrđuje samo dva zahtjeva - imenovanje Jelačića banom i vojnim zapovjednikom Vojne krajine te sazivanje Sabora. No istovremeno potvrđuje i ugarsku vladu te odluke ugarskog sabora zbog čega se hrvatski zahtjevi radikaliziraju idejom nezavisnosti od Ugarske. Jelačić prisegu polaže 9. travnja pred kraljem, a prisutan je i ugarski potkancelar čime se isticala podčinjenost hrvatskog bana ugarskim vrhovnim tijelima.⁴

Po povratku iz Beča ban Jelačić 17. travnja proglašava raskid svih državno-pravnih veza s ugarskom vladom te novim proglasom 25. travnja ukida "tlaku gospodsku i svaku daću urabriansku"⁵ odnosno feudalne odnose. Osniva Bansko vijeće koje 8. svibnja započinje rad kao samostalna hrvatska vlada u Zagrebu. Sastojalo se od: odsjeka unutarnjih djela, odsjeka financija, odjeka prosvjećivanja i bojnog odsjeka, a uskoro je pridodan i pravosudni odsjek. Vijeće objavljuje saborski izborni zakon.

Sabor zasjeda od 5. lipnja do 9. srpnja kao prvi hrvatski nestaleški sabor u povijesti. Sabor potvrđuje Jelačića kao bana, raskid veza s Ugarskom i ukidanje kmetstva. Također, izražena je želja za federalizacijom Monarhije.

³ Željko Holjevac, "Temelji modernizacije: godine 1850. - 1862.", u *Povijest grada Zagreba: Knjiga 1.: Od prehistorije do 1918.*, ur. Ivo Goldstein, Slavko Goldstein (Zagreb: Novi Liber, 2012), 261.

⁴ ibid. 262.

⁵ Stjepan Antoljak, *Pregled hrvatske povijesti* (Split: Orbis : Laus, 1994), 134.

Ugarski palatin Lajos Batthyány 10. lipnja oduzima Jelačiću bansku čast zbog proglašavanja o raskidu veza s Ugarskom i nepokoravanja naredbama. Ipak, Jelačić na dvoru u Innsbrucku dobiva potporu dvora i vojnih krugova.⁶

Kako *"ne bi domovina ostala bez upravljajuće glave, kad bi se obistinilo glas o svrgavanju bana"* Sabor 21. lipnja donosi zaključak kojim Bansko vijeće postaje "upravljajući i po Saboru opunomoćeni odbor" koji zamjenjuje bana.⁷ Po Jelačićevu povratku s dvora Sabor mu 29. lipnja dodjeljuje diktatorske ovlasti.

Krajem kolovoza pripojena je Rijeka. Car Jelačiću vraća bansku čast i vojne ovlasti te ban 7. rujna objavljuje rat peštanskoj vladi, ali ne i narodu ugarskom. Po prelasku Drave, 11. rujna vraća Međimurje Hrvatskoj. Ratuje po Ugarskoj i spašava Beč. Početkom prosinca car Ferdinand odstupa i nasljeđuje ga mladi Franjo Josip I koji Jelačića imenuje gubernatorom Rijeke i Dalmacije čime su u njegovoj osobi ujedinjenje hrvatske zemlje unutar Monarhije.

Već 4. ožujka 1849., dok revolucija u Ugarskoj još bukta, car objavljuje novi, oktroirani ustav kojega je tvorac ministar unutarnjih poslova Franz Stadion. Novi je ustav u suprotnosti s liberalnim načelima pokreta 1848. jer je donesen od cara bez sudjelovanja parlamenta, a samim time i naroda. Kako je revolucija u Ugarskoj još trajala ustav je prividno obećavao ravnopravnost naroda i narodnosti i pravo na narodni jezik. Stvarni cilj oktroja bila je stvaranje jedinstvene, jednoobrazne, centralizirane austrijske carevine u kojoj je sva vlast u rukama Beča. Kako bi se pospješilo ukidanje razlika u upravljanju pokrajinama centralizaciju i birokratizaciju će slijediti i germanizacija. Oktroiranim ustavom postavljeni su i temelji razvoja kapitalizma, ukidanjem feudalnih odnosa i uvođenjem jednakosti pred zakonom uz osiguravanje prava privatnog vlasništva. Stvoreno je jedinstveno carinsko područje za čitavu Monarhiju čime se osigurao primat austrijsko-njemačkom kapitalu i njegov prodor u zaostala područja Carstva⁸. Austrijski zakoni i porezni sustav prošireni su na teritoriju cijele države bez obzira na različiti stupanj gospodarske razvijenosti pojedinih područja. Stadionov ustav "riješio" je austrijski problem - ukidajući ga; golemi teritorij s nizom pokrajina različitih tradicija i stanovništvom na različitim stupnjevima razvoja, ustav je jednostavno podrazumijevao nacionalno ujedinjenim poput

⁶ Josip Jelačić, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=28950> (posjet 15. 08. 2018.)

⁷ Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj: (1527-1945)* (Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969), 139.

⁸ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 18.

Napoleonove Francuske.⁹ Novim se ustavom zapravo pripremao teren za uvođenje otvorenog apsolutizma. Ta je činjenica postala još očitija kada 1851. car pretvara Državno vijeće u svoj savjetodavni organ, a ministarski savjet postaje carevo činovničko izvršno tijelo - ministarska konferencija.

Gledajući širu sliku uvođenje apsolutizma može se promatrati kroz prizmu borbe Austrije i Pruske za prevlast u Njemačkom savezu. Apsolutizam, centralizacija i germanizacija provedeni su s ciljem stvaranja snažnog jedinstvenog austrijskog carstva koje će predvoditi Njemačku.¹⁰ Ideja je to "Carstva 70 milijuna", saveza svih njemačkih i austrijskih zemalja pod vodstvom Habsburga, u koji bi ušla čitava Habsburška Monarhija koju je stoga trebalo unificirati.¹¹ Ipak, 1851. u Dresdenu njemački su prinčevi odbili uključiti i nenjemačke narode Monarhije u Njemački savez i carevinsku uniju.

Što se tiče utjecaja oktroja na hrvatske zemlje, njime je potvrđena nezavisnost od Ugarske. Integracija hrvatskih zemalja unutar Monarhije nije ostvarena iako su Rijeka i Hrvatsko primorje sjedinjeni s Hrvatskom i Slavonijom. Vojna krajina ostaje odvojena i pod upravom središnje vojne oblasti, a o uvjetima pripojenja Dalmacije trebalo se raspravljati na saborima kraljevina, do čega nije došlo. Proglašenje oktroja izazvalo je negodovanje diljem zemlje od narodnjaka do liberalnih listova koji ističu kako su se Hrvati 1848. borili prvenstveno za nezavisnost od Ugarske, a tek onda za cjelokupnost, ali nikako jednoobraznost Monarhije.¹² Saborski odbor sastavio je peticiju protiv ustava u kojoj se ponavljaju zahtjevi iz 1848. I sam Jelačić je pokušavao utjecati na promjenu ustava, posebno u vidu pripajanja Vojne krajine. No bez uspjeha. Oktroirani ustav predstavlja neuspjeh ideja hrvatskog narodnog preporoda i četrdesetosmaških zahtjeva.

Bansko vijeće isprva je odbilo proglasiti ustav iako je Jelačić to zahtijevao. Konačno, oktroirani ustav u Hrvatskoj i Slavoniji proglašen je 10. rujna 1849.

Patentom od 7. travnja 1850. pristupilo se reorganizaciji uprave. Odlučeno je da se 17. lipnja ukine Bansko vijeće, a kao nasljedni organ 27. lipnja s radom započinje Banska vlada. Na

⁹ A. J. P. Taylor, *Habsburška Monarhija 1809-1918* (Zagreb: Znanje, 1990),103.

¹⁰ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*,18.

¹¹ Taylor, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, 108.

¹² Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 63. - 64.

čelu Banske vlade je ban koji je zadužen za osiguravanje provedbe zakona i rada uprave. Ban je odgovoran izravno caru, a Banska vlada je izvršni organ austrijske vlade, prvenstveno Ministarstva unutarnjih poslova u Beču.¹³ Za Banske vlade uredovni jezik u odnosu na ministarsku konferenciju i Beč bio je njemački, no s podređenim organima komuniciralo se na hrvatskom jeziku.¹⁴

Uprava je hijerarhijski ustrojena na vrhu s Bansom vladom, pod kojom su redom županije, podžupanije (ili kotari, započinju s radom 1.1.1851.) pa općine. Odluke cara i ministarstava provodilo se linijom upravljanja od viših ka nižim organima.¹⁵

Civilna Hrvatska i Slavonija 1848. godine sastoje se od po tri feudalne municipalne županije. Zagrebačka, Varaždinska i Križevačka u Hrvatskoj te Virovitička, Požeška i Srijemska u Slavoniji. Prema novoj upravnoj organizaciji županija je i dalje šest. Srijemska županija više ne postoji odnosno jedan njen dio, Rumski i Iločki kotar, pripojen je Srpskoj vojvodini, a drugi dio Virovitičkoj županiji koja je tako preimenovana u Osječku županiju. Međimurje je uključeno u Varaždinsku županiju, a novoosnovana je Riječka županija.¹⁶ Na čelu županije bio je veliki župan kojega je postavljao car. Županijske skupštine su raspuštene čime je pao "glavni bedem feudalne konstitucije."¹⁷

Zanimljivo, za uprave Banske vlade Zagrebačka je županija imala šest podžupanija (Zagreb, Samobor, Sv. Ivan, Sisak, Jastrebarsko i Karlovac) te 982 naselja.¹⁸

Pod županijama su se nalazile podžupanije koje su još nazivane i kotarima, na čelu s podžupanima.¹⁹ Najniže upravne jedinice bile su općine. Općine su do reforme bila sva sela i mjesta, ako je selo bilo premalo nazivalo se sučijom. Na čelu općine bio je općinski sudac. Na Jelačićevu inicijativu 19. kolovoza 1851. donesen je novi općinski red prema kojem općinom upravlja općinski odbor na čelu sa općinskim glavarom kao izvršnim organom.²⁰ Radi štednje više je sela spajano u velike općine.²¹ Takvo uređenje općina održalo se kroz čitavo razdoblje

¹³ Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj: (1527-1945)*, 145.

¹⁴ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 86.

¹⁵ Ibid. 72.

¹⁶ Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj: (1527-1945)*, 151.

¹⁷ Ibid. 152.

¹⁸ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 72.

¹⁹ Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj: (1527-1945)*, 152.

²⁰ Ibid. 153.

²¹ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 93.

neoapsolutizma sve do 1861. godine. O preustroju uprave gradova više će biti riječi na primjeru Zagreba

Upravne reforme provodile su se različitim intenzitetom i s različitim uspjehom diljem Monarhije. Austrijske zemlje već su imale modernu upravu pa je sve išlo znatno brže i jednostavnije, dok su u hrvatskim zemljama promjene bile postupene i teže provedive.

U kolovozu 1851. započinju finalne pripreme za uvođenje otvorenog apsolutizma. Zadnjeg dana 1851. godine, 31. prosinca car Franjo Josip Silvestarskim patentom ukida i ovaj nametnuti ustav te nastupa razdoblje neoapsolutizma. Centralizacija, germanizacija i birokracija najčešći su pojmovi koji se vežu uz ovo razdoblje poznato i kao Bachov apsolutizam prema ministru unutarnjih poslova – Alexanderu Bachu. Istina je da je Bach bio samo provoditelj odluka cara i njegovih savjetnika, dok je pravi tvorac neoapsolutizma bio je Karl Friedrich von Kübeck.²² Kübeck je uz Stadionu bio kreator Oktroiranog ustava, da bi ubrzo predložio mladom caru da vlada uz Carevinsko vijeće koje savjetodavni organ koji se neće miješati u njegovu apsolutnu vlast. Budućim predsjednikom Carevinskog vijeća postat će naravno Kübeck, sve do svoje smrti 1855. godine.²³

Silvestarskim patentom započinje i nova reorganizacija prvenstveno izvršne vlasti jer je zakonodavna već bila u rukama cara. Središnji organ izvršne vlasti je vlada u Beču podređena direktno caru. Bansku vladu zamijenilo je Carsko kraljevsko namjesništvo usprkos molbi bana da se zadrži naziv. Namjesničko vijeće imalo je znatno više činovnika nego Banska vlada. Namjesništvo je bilo nadležno za poslove političke i redarstvene uprave, bogoštovlja i nastave, trgovine i obrta, poljodjelstva i neke državne građevinske poslove.²⁴ Namjesništvu su bile podređene županije, a njima kotarevi koji su zamijenili podžupanije. Najniža upravna jedinica i dalje su bile općine. Svaki je organ uglavnom provodio odluke onog hijerarhijski nadređenog. Vrhovni župani postali su županijski predstojnici. Smanjen je broj županija spajanjem Varaždinske i Križevačke županije, ali povećan broj kotara s 20 na 46. Kotari su mogli uz

²² Ibid. 21.

²³ Taylor 87. Kübeck therefore fell back on the threadbare proposal, which Metternich had hawked round the court of Francis for so many years, of a "substitute-parliament" or Imperial Council which should advise the Emperor without infringing his absolute power; and, more fortunate than Metternich, actually had his scheme accepted by the Emperor.

²⁴ Stjepan Antoljak, *Pregled hrvatske povijesti* (Split: Orbis : Laus, 1994), 137.

upravne obavljati i sudske poslove i tada su se nazivali mješovitim kotarima. Dijelili su se i na gradske i vanjske kotare.²⁵

Jelačić je primoran natječaj za popunjavanje mjesta u Namjesništvu i županijama objaviti u službenim listovima u Beču, Ljubljani, Celovcu, Grazu, Trstu i Zagrebu iza čega je očita želja za naseljavanjem stranaca s ciljem germanizacije. Nužan uvjet zaposlenja bilo je odlično poznavanje njemačkog jezika, dok je potreba za poznavanjem hrvatskog često zanemarivana. Kadar Namjesništva i županija imenovan je 30. siječnja 1854., a kotareva u rujnu i listopadu iste godine.²⁶ Namjesništvo počinje sa radom 29. svibnja 1854. godine i to na hrvatskom jeziku. Ubrzo stiže carska naredba da se smjesta uvede njemački jezik kao uredovni u unutrašnjem poslovanju. Bach je Jelačiću naredio da odluku ne objavi javno, već da se provede u tajnosti.²⁷ Na čelu namjesništva bio je namjesnik koji je imao šire ovlasti od samog Namjesništva. Mogao je izdati odredbu suprotnu Namjesništvu ukoliko ju preda nadležnom ministarstvu. Bio je na čelu redarstva u krunovini i vodio brigu o redu i miru, nadzirao je tisak, javna događanja i društvene organizacije. Bio je odgovoran za poslove Namjesništva.²⁸ Nakon Jelačića namjesnici su bili Josip Šokčević pa Johan Coronini.

Navedena upravna organizacija održala se tek nekoliko godina, do velikih promjena koje nastupaju slomom neoapsolutizma.

3 ZAGREB U DOBA NEOAPSOLUTIZMA

3.1 ZAGREB - NA PUTU PREMA MODERNOM GLAVNOM GRADU

Zagreb kroz 19. stoljeće dobiva na važnosti. Ilirski pokret čini ga intelektualnim, političkim i kulturnim žarištem Hrvatske i Slavonije., a kao sjedište biskupije stoljećima je i crkveno središte. Prvi nestaleški sabor 1848., Bansko vijeće kao prva samostalna vlada, konačno ujedinjenje u jednu gradsku općinu s modernom upravom te uspostava nadbiskupije potvrdili su Zagreb kao glavni grad Hrvatske i Slavonije. Ipak, i dalje je riječ o površinom malom gradu s

²⁵ Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj: (1527-1945)* (Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969), 155.

²⁶ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 84. - 85.

²⁷ Ibid. 86.

²⁸ Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj: (1527-1945)* (Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969), 157.

relativno malim brojem stanovnika. Grad postepeno raste no tijekom razdoblja neoapsolutizma ne dolazi do ubrzane izgradnje Donjeg grada.²⁹

Zagreb tada obuhvaća Gornji i Donji grad, pet predgrađa (Kaptol, Nova ves, Vlaška ulica, Predgrad Sava, Sveti Duh), te četiri sela (Horvati, Trnje, Ljubljanića, Fratersčica).³⁰

Izgled Zagreba u doba neoapsolutizma dočarava sljedeći opis: *"Teška apsolutistička vremena, utučenost i apatija nakon skršene revolucije, kao da su se odrazili i na vanjskom izgledu grada. Za nj kao da nova centralistička uprava mnogo ne mari kad vrhovni župan zagrebački mora 1850. opominjati gradskoga načelnika zbog nečistoće ulica, lošega taraca, neurednih kanala i ostalog (...)"*³¹

U Beču je 1853/4. izrađen prvi plan Zagreba i okolice. Na planu su jasno označeni Gradec i Kaptol koji zajedno čine Gornji grad. Linija Ilica - Trg bana Jelačića - Vlaška ulica dijeli Gornji od Donjeg grada. Donji grad prostire se na jug tek otprilike do današnje Hebrangove ulice gdje počinju polja.³² Osim Ilice koja se prostire na zapad do Frankopanske, od većih ulica ističu se Savska koja vodi prema Horvatima i do Predgrada Sava i Savskog mosta te Vlaška ulica koja vodi na istok i na koju se nastavlja put prema Jurjavesi (današnji Maksimir). Petrinjska ulica kreće od glavnog trga, ali tek je u počecima. Vidljivo je da potok Medveščak još dijeli dva brežuljka te protječe središtem grada pa dalje prema Savi. Zanimljivo je primijetiti imena okolnih sela i šuma koja odgovaraju imenima današnjih zagrebačkih kvartova. Tako su označene šume: Dubrava, Borongaj i Vukomeriča i sela: Ternje, Jarun, Srednjaki, Rudeš, Španskom, Prečkom Jankomir, Stenjevac itd.

O potoku Medveščaku koji je često poplavljavao područje grada vodile su se rasprave: *"Osobitu brigu zadaje Medveščak, koji kroz grad teče. Ako bi ga se preložilo, time bi se postiglo nekoliko korisnih učinaka u interesu daljnje gradogradnje, kao i u interesu života i zdravlja*

²⁹ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 96.

³⁰ Željko Holjevac, "Temelji modernizacije", 304.

³¹ Franjo Buntak, *Povijest Zagreba* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996), 752.

³² Željko Holjevac, "Temelji modernizacije", 306

građana. U tom slučaju kuće u potočnoj ulici zadobile bi mnogo veću vrijednost, a stanarina njihova skočila bi tim više."³³ Do regulacije potoka doći će tek krajem 19. stoljeća.

Tri su najvažnija trga u gradu: Markov na Gradecu, Kaptolski na Kaptolu te Trg bana Jelačića (do 1848. Harmica) u Donjem gradu. O izgledu trgova 1850. godine govori sljedeći opis: "(Grad je) ukrašen krasnim trgovima, ali na njima raste trava i korov, a ulice su takve da bi čovjek na njima mogao skrhati vrat, ako bi se htio i samo malo prošetati. Okolo trče brojne svinje i psi."³⁴ Trg bana Jelačića uređivan je za posjeta Franje Josipa 1852. kada je uređen i Manduševac, ali ostat će nepopločan do 1854.³⁵ Bio je nešto prostraniji nego danas jer su kuće sa sjeverne strane bile nešto više prema sjeveru.³⁶ Riječ je o drvenim jednokatnicama koje su u prizemlju imale trgovačke radnje.³⁷ Opis iz 1857. odlično dočarava neuglednost glavnog zagrebačkog trga: "*Harmica naliči mnogo više pijaci zabačenog sela negoli trgu glavnoga grada kraljevine Hrvatske. Oko nje se nižu male neugledne kuće s mračnim dućanima i smrdljivim mesnicama. Smeće, otpaci i blato iz kuća i dućana baca se pred vrata gdje se gomila u velike hrpe. Stoka, konji i raznovrsna perad onečišćuju trg, po mlakama i kaljužama koprcaju se guske i patke, a preko svega širi se preko trga smrad iz potoka Medveščaka. Po zimi je trg prekriven snijegom do koljena, da se ne može ni prolaziti. Kuće se ne nižu u pravilnoj liniji, jedna se nalazi otraga u velikom dvorištu, druga opet strši naprijed.*"³⁸ Na trgu je bila tržnica koja je svakodnevno okupljala ljude. Za rasvjetu su se koristile uljane svjetiljke ili svijeće, jer će plinska javna rasvjeta biti uvedena tek 1863. godine.

Na kavane bečkog tipa Zagreb će još pričekati. Društveni život odvija se u gostionicama pod nadzorom Gostionsko i kavanarskog društva koje za vrijeme neoapsolutizma donosi novi statut.³⁹

Godine 1850. srušena su Mesnička vrata te su od originalnih vrata Gradeca ostala samo Kamenita koja ponosno stoje i danas.

³³ Ivo Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada* (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006), 21.

³⁴ Buntak, *Povijest Zagreba*, 752.

³⁵ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 96.

³⁶ Buntak, *Povijest Zagreba*, 752.

³⁷ Mirko Marković, *Zagrebačke starine: prilozi poznavanju prošlosti grada Zagreba* (Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2006), 327.

³⁸ Krešimir Kovačić, *Priče iz starog Zagreba* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990), 29.

³⁹ Željko Holjevac, "Temelji modernizacije", 306.

Kako bi se zakonski uredila izgradnja Namjesništvo 4. siječnja 1857. donosi Red građenja za zemaljski glavni grad Zagreb koji na snagu stupa 1. veljače. Red sadrži propise koji reguliraju novogradnju, položaj zgrada, preuređenje postojećih zgrada, građenje, upravni postupak građevinske policije i kaznene odredbe. Izdvojeni su neki od propisa. Kao građevni materijal dopušteno je koristiti tvrd i suh građevinski kamen ili po propisu proizvedena cigla i mort, dok se drvo moglo upotrijebiti samo za podizanje privremenih šupa. Krovovi su morali biti građeni od crijepa, kamenih ploča ili lima, ali nikako od slame ili šindre. Nove zgrade u unutarnjem gradu morale su biti jednokatnice s mogućnošću nadogradnje drugog kata. Morale su imati dvorišta, osim iznimno u izgrađenom dijelu grada uz uvjet da se svim stambenim prostorijama osigura dovoljno svjetla i zraka. Svaki stan s tri ili više osoba morao je imati vlastiti zahod, a inače je građen jedan zahod na dva manja stana. Novi trgovi moraju biti pravilni, a ulice ravne, međusobno paralelne i križati se pod pravim kutom. Minimalna širina ulice morala je biti 13,3 m.⁴⁰

Pedesetih godina sagrađene su samo dvije veće zgrade, današnja zgrada Sveučilišta na Trgu Republike Hrvatske i dvorišna zgrada bivše vojne bolnice u Vlaškoj ulici, obje 1856. godine.⁴¹

Kao što se vidi iz reda građenja, propisana je zabrana gradnje od drva i slame kako bi se spriječili požari. Uskoro, 1. lipnja 1857., Namjesništvo donosi i pravilnik o protupožarnoj zaštiti kojim je Zagreb podijeljen na pet protupožarnih kotara. Požar se oglašavao zvonjavom zvona crkve sv. Marka i Katedrale. Gašenje velikog požara trebali su pomoći svi muškarci.⁴²

Na mjestu današnjeg Maksimira u prvoj polovici 19. stoljeća nalazila se šuma. S idejom uređenja parka na tome mjestu započeo je Maksimilijan Vrhovac prema kojem on i danas nosi ime Maksimir. Radove je nastavio sljedeći biskup Aleksandar Alagović. Tek zalaganjem kardinala Jurja Haulika park dobiva današnji izgled. Radovi su bili opsežni, uz sudjelovanje poznatog arhitekta carskih vrtova Michaela Reidla, koji je između ostalog projektirao i vrtove

⁴⁰ Darko Kahle, "Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine", *Prostor* 12, br. 2(28) (2004): 204-206. <https://hrcak.srce.hr/10754> 204-206

⁴¹ Buntak, *Povijest Zagreba*, 754.

⁴² Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, 41.

Schönbrunna⁴³. Trebalo je posjeći tisuće hrastova, odnijeti ih izvan parka, ukloniti šikaru, zatrpati jarke, urediti ribnjake, tlo preorati i pripremiti za sadnju cvijeća, napraviti staze i puteve te sagraditi nekoliko zgrada.⁴⁴ Na ulazu parka nalazila su se dva masivna kvadratična stupa s kamenim vazama na vrhu koja su uokvirivala pogled niz glavnu aleju na vidikovac na brdu.⁴⁵ Radove je neumorno nadzirao sam Haulik te su konačno privedeni kraju 1853. Park je prema Hauliku dobio ime Jurjaves i postao popularno odmorište građana Zagreba.⁴⁶

Franjo Hutterer otvorio je 1856. prvo kupalište na Savi koje je godinama bilo vrlo popularno među Zagrepčanima. Već od prije postojala su kupališta vezana uz potok Medveščak - tri kupališta na Novoj Vesi dok su na današnjem Ksaveru bile tzv. Mrzle toplice.⁴⁷ Neki izvori govore da su "toplice" na Ksaveru do 1850. već zatvorene i porušene.⁴⁸

Prvi brzoglasnik iz Zagreba poslan je banu Jelačiću u Beč 28. rujna 1851. godine u 10:51.⁴⁹ Mreža telegrafskih veza otada se brzo širila iz godine u godinu. Tako je 1853. Zagreb povezan s Petrovaradinom i Zemunom, 1854. s Karlovcem, Gospićem i Zadrom, 1855. s Splitom, Dubrovnikom i Kotorom, 1857. s Karlobagom, Senjom i Rijekom, 1858 s Osijekom i Slavonskim Brodom, 1859. s Varaždinom, Kostajnicom i Novom Gradiškom, te 1860 s Vukovarom, Mitrovicom i Ogulinom.⁵⁰

Prvi stalni fotograf u Zagrebu bio je Franjo Pommer koji 1856. godine otvara fotoateljier.⁵¹ Poznata je njegova fotografija postavljanja spomenika banu Jelačiću iz 1866., jedna od najstarijih fotografija glavnog zagrebačkog trga uopće.

Ubrzo, 1858. godine i Julije Hühn otvara fotoateljier i litografsku radionicu. Njemu možemo zahvaliti na sjajnim litografijama Zagreba sačuvanim do danas.

⁴³ Marković, *Zagrebačke starine: prilozi poznavanju prošlosti grada Zagreba*, 327.

⁴⁴ Dragutin Hirc, *Stari Zagreb* (Zagreb: Matica hrvatska, 2008), 356.

⁴⁵ Marković, *Zagrebačke starine: prilozi poznavanju prošlosti grada Zagreba*, 328.

⁴⁶ Za detaljni opis onodobnog parka vidi Hirc, *Stari Zagreb*, 360-370 i Marković, *Zagrebačke starine: prilozi poznavanju prošlosti grada Zagreba*, 328, 332.

⁴⁷ Hirc, *Stari Zagreb*, 646.

⁴⁸ Marković, *Zagrebačke starine: prilozi poznavanju prošlosti grada Zagreba*, 342.

⁴⁹ Željko Holjevac, "Temelji modernizacije", 304.

⁵⁰ Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, 54.

⁵¹ Željko Holjevac, "Temelji modernizacije", 312.

Treba spomenuti i češkog slikara Ivana Zaslava koji je pedesetih godina živio i radio u Zagrebu. Slikao je portrete, a na Haulikov zahtjev ovjekovječio je i park Jurjaves na 12 litografija. Poznata je i njegova veduta Zagreba, možda i prva umjetnička slika grada.⁵²

Pritisak neoapsolutizma i izjednačavanja svih krajeva Monarhije pod austrijskom kapom potaknuo je osnivanje Društva za jugoslavensku povestnicu i starine 1850. Predsjednik društva bio je Ivan Kukuljević, članovi Mirko Bogović, Petar Preradović i drugi intelektualci. a cilj je bio stvaranje moderne hrvatske historiografije. Prikupljanjem i objavljivanjem izvora želi se stvoriti podloga za pisanje povijesti "našeg naroda".⁵³ Društvo od 1851. izdaje časopis "Arkiv za povestnicu jugoslavensku". Društvo predstavlja početak moderne hrvatske historiografije te izdaje prvi hrvatski povijesni časopis. Uskoro će hrvatska historiografija dobiti svog predvodnika u mladom Franji Račkom.

Tvornica u današnjem smislu riječi, tada u Zagrebu nije bilo. Većina "tvorničara" bili su vlasnici manufaktura ili većih radionica.⁵⁴

Godine 1855. Antun Faber otvorio je prvu hrvatsku tvornicu turpija *A. Faber i sin.* Na Gospodarskoj izložbi 1864. u Zagrebu osvaja prvu nagradu.⁵⁵ Poduzeće pod drugim imenom posluje i danas.

Još 1841. otvoreno je Gospodarsko društvo kojeg je inicijator i prvi predsjednik bio Juraj Haulik. Primarna djelatnost društva bilo je unaprjeđenje poljoprivrede, a ubrzo je postalo jedno od većih društava u Zagrebu pa je tako 1857. brojalo 707 članova. Društvo će se posebno istaknuti prilikom organizacije velike Gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine, održane na prostoru današnjeg Trga Republike Hrvatske.⁵⁶

⁵² Buntak, *Povijest Zagreba*, 753.

⁵³ Mario Strecha, "O nastanku i razvoju moderne hrvatske historiografije u 19. stoljeću", *Povijest u nastavi* III, br. 6 (2005): 106. <https://hrcak.srce.hr/9958>

⁵⁴ Željko Holjevac, "Temelji modernizacije", 307.

⁵⁵ Zdravko Blažina, *Zagreb jučer, danas, sutra* (Zagreb: Epoha, 1965), 294.

⁵⁶ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. (Zagreb: Leykam international, 2007), 41.

Prema ukazu iz Beča 1852. osnovana je zagrebačka trgovačko - obrtnička komora s ciljem okupljanja i zastupanja privredne elite i razvojem trgovine i obrta. Za prvog predsjednika izabran je Anastas Popović, a tajnika Imbro Tkalac.

Trgovci 1856. godine osnivaju i Društvo trgovačke dvorane (Trgovački kazino). Izabrana su trojica direktora: Koller, Popović i Čavrak dok je tajnik bio poznati trgovac J. Epstein.⁵⁷

Brža urbanizacija nije bila moguća za vrijeme neoapsolutizma zbog nedostatka financijskih sredstava. Ona će nastupiti prodorom austrijskog kapitala u Zagreb već sljedećeg desetljeća te se nastaviti prema kraju stoljeća. Željezničko povezivanje, industrijalizacija i jačanje privrede ubrzat će razvoj i izgradnju Zagreba, koje će privremeno zaustaviti veliki potres 1880. godine. U desetljećima poslije potresa nastupa izgradnja i obnova te teritorijalno širenje Zagreba kao nikada prije.

3.2 UJEDINJENJE ZAGREBA I MODERNIZACIJA UPRAVE

Na području kraljevina Hrvatske i Slavonije do 1850. postojao je municipalni sustav temeljen na kraljevskim privilegijama i statutima. Revolucionarna kretanja 1848/1849. uzrokom su reforme sustava koja započinje carskim patentom od 4. ožujka 1849. o upravi za cijelu Monarhiju. Članak 33. patenta navodi:

"Obćini osiguravaju se temeljna prava:

- a) Izbor svojih zastupnikah;*
- b) primanje novih članova u obćinu;*
- c) samostalno upravljanje svojih poslova*
- d) objavljenje stanja svoje ekonomie, i redovito*
- e) javnost u viećanju svojih zastupnikah.*

Pobliže opredieljenje ovih temeljnih pravah u obćinama, a napose uviete za primanje u koju obćinu, sadćržavaju zakoni o obćinah."⁵⁸

⁵⁷ Ibid. 40.

Na području grada Zagreba do 1850. postoje četiri jurisdikcije koje svoja prava temelje na kraljevskim privilegijama i statutima. Carskim patentom Franje Josipa 7. rujna 1850. godine slobodni kraljevski grad Zagreb odnosno Gradec, sjedište biskupije Kaptol, Nova Ves i Laška ulica sa Horvatima kao selom koje je pripadalo Gradecu spojeni su u gradsku općinu Zagreb kojoj su pridružena i sela između Medvednice i Save.⁵⁹ Zagreb postaje glavnim gradom Hrvatske i Slavonije. Općina Zagreb je pod izravnom vlašću vrhovnog župana. Patentom je objavljen i Privremeni občinski red za kraljevski grad Zagreb odnosno statut, čime je započela reforma i modernizacija gradske uprave.

Na području općine stanovništvo se dijeli na članove općine i tuđince. Članovi općine su općinari i građani. Općinari su morali biti muškarci austrijski državljani koji su na području općine boravili najmanje deset godina. Tako su 1850. po ujedinjenju Zagreba općinarima automatski postali svi koji su barem deset godina boravili na području neke od jurisdikcija koje sada potpadaju pod novu gradsku općinu. Općinarstvo se kasnije moglo steći rođenjem, primanjem u općinski savez ili zaposlenjem u javnoj službi. Sa statusom općinara dolazila su prava i obveze. Prava su uključivala mogućnost izbora u Gradsko zastupstvo, korištenje općinskih dobara i potporu u slučaju osiromašenja, dok su obveze podrazumijevale poštovanje naredaba i sudjelovanje u općinskim teretima sukladno imovinskom statusu. Općinarstvo se gubilo gubitkom austrijskog državljanstva ili stjecanjem općinarstva u drugoj općini.⁶⁰

Građani su članovi općine upisani u knjigu građana i u posjedu građanskog lista. Građaninom su 1850. po ujedinjenju Zagreba postali svi stanovnici koji su već imali status građanstva u nekoj od jurisdikcija koje su potpale pod novu gradsku općinu. Kasnije su građanima mogli postati samo muškarci austrijski državljani koji su plaćali minimalno pet forinti u srebru izravnog poreza, uživali dobar glas u zajednici i imali aktivno pravo glasa. Da bi dobili status građana morali su podnijeti zahtjev Gradskom zastupstvu koje ga je odobravalo nakon procjene kandidata. Postojao je i status počasnog građanina, dodjeljivan osobama koje su se istaknule posebnim zaslugama, neovisno o njihovom prebivalištu. Žene su status općinara ili građana mogle steći isključivo udajom za općinara ili građana.

⁵⁸ Dubravka Čengić, *Gradsko poglavarstvo Zagreb: 1850. - 1945.: inventar* (Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu, 2003), 13.

⁵⁹ Željko Holjevac, "Temelji modernizacije", 301.

⁶⁰ Čengić, *Gradsko poglavarstvo Zagreb: 1850. - 1945.: inventar*, 14.

Tuđincima su se smatrale sve osobe koje borave na području općine, a nemaju status općinara ili građana. Snosili su općinarske obveze, ali nisu uživali općinarska prava.

Nova uprava uključivala je Gradsko zastupstvo - općinsko vijeće, gradskog načelnika - gradonačelnika i Poglavarstvo - magistrat. Potrebno je pobliže objasniti svaki organ gradske općine.

Gradsko zastupstvo predstavljalo je općinsko vijeće. Izborinici za zastupstvo podijeljeni su u tri izborništva prema visini iznosa poreza koji plaćaju godišnje, od najviših u prvom do najnižih u trećem. Počasni građani su neovisno o davanjima ulazili u prvo izborništvo. Svako izborništvo biralo je deset izbornika. Izbori za zastupstvo provodili su se u dva izborna kotara, Gradec s Horvatima gdje su birana 24 vijećnika te Kaptol sa Novom Vesi i Vlaškom ulicom gdje je birano šest vijećnika. Izbore je provodila izborna komisija. Vijećnici su birani na tri godine s time da je svake godine u veljači odstupala trećina vijećnika. Aktivno i pasivno biračko pravo imali su svi nekažnjavani muškarci stariji od 30 godina koji su imali austrijsko državljanstvo, pravo građanstva, općinsko pravo te su plaćali izravni porez najmanje pet forinti u srebru godišnje ili su obnašali javne dužnosti. Izabrana osoba morala je prihvatiti izbor i posao vijećnika obavljala je potpuno besplatno. Vijećnici su službu gubili redovnim putem - istekom mandata ili izvanredno ukoliko bi počinili zločin ili prekršaj zbog kojeg bi protiv njih bila pokrenuta istraga. Vlada je imala pravo raspustiti Gradsko zastupstvo iz posebno važnih razloga, ali veliki župan morao raspisati nove izbore unutar četiri tjedna od raspuštanje.

Izvršni organi Gradskog zastupstva bili su gradski načelnik - gradonačelnik i Poglavarstvo - magistrat. Gradonačelnik je preuzeo ulogu gradskog suca i zastupao je općinu, a uz načelnika je stajao njegov zamjenik. Gradonačelnik i zamjenik birani su iz redova općinskih vijećnika. Prilikom izbora moralo je biti prisutno barem dvije trećine zastupnika, a izbor se donosio apsolutnom većinom.⁶¹ Gradonačelnik je biran na tri godine, a zamjenik na godinu dana. Izbor gradonačelnika potvrđivao je car, a inauguracija se provodila polaganjem zakletve pred banom i općinskim vijećem, nakon čega je potpisivao pismenu zakletvu velikom županu.⁶² Za razliku od vijećnika, gradonačelnik je primao plaću, iznos koje je određivalo općinsko vijeće.

⁶¹ Ibid. 16.

⁶² Dubravka Čengić, "Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850-1918. godine", *Arhivski vjesnik*, br. 34-35 (1992): 98. <https://hrcaak.srce.hr/68384>

Gradonačelnik se nalazio na čelu Poglavarstva tj. gradskog magistrata. Poglavarstvo je bilo zaduženo za upravljanje općinskim poslovima i imetkom, a nadziralo ga je općinsko vijeće. Predstavnici Poglavarstva birani su redovnim putem, oglašavanjem natječaja u službenim novinama. Birani su na neodređeno te su primali plaću i imali pravo na mirovine, a u slučaju smrti mirovinu su dobivale njihove udovice. Vlada je mogla suspendirati ili otpustiti gradonačelnika i članove Poglavarstva.⁶³

Gradska općina obavljala je naravne i prenesene poslove. Naravni poslovi obuhvaćali su sve ono što se u interesu općine provodilo unutar granica općine te su bili ograničeni zakonom. Odluke o naravnim poslovima donosilo je Gradsko zastupstvo, a pravo obustave odluke imali su gradonačelnik i veliki župan. Preneseni poslovi, kako im i naziv kaže, poslovi su koji su općini preneseni od države. Provodili su ih gradonačelnik i Poglavarstvo.⁶⁴

Gradska uprava od 1857. godine podijeljena je na pet upravnih referada: Gospodarska, Politička, Građevna, Redarstvena i Sirotinjsko - skrbnička. Gospodarska referada obuhvaćala je gospodarski odbor, prosvjetu, zdravstvo i cehove.⁶⁵ Politička referada - Odsjek političko administrativni - uključivao je poslove opće političke uprave, obrtničke poslove, ukonačivanje vojske te poslove za Gradsko zastupstvo, zapisnike čijih sjednica je vodio. Odsjeku su bili pridruženi i Političko - administrativni i Pravni odbor.⁶⁶ Građevno - vatrogasni odsjek djeluje već od 1855. prema Redu građenja za zemaljski glavni grad Zagreb izdanom 4. siječnja 1857. godine. Odbor izdaje građevne dozvole i obavlja građevno - redarstvenu službu.⁶⁷ Sirotinjsko povjerenstvo djeluje prema Napatku o obavljanju sirotinjskih i skrbničkih poslova iz 1851. Nadležnost povjerenstva bilo je određivanje tutora maloljetnim osobama ili skrbnika osobama koje se nisu mogle same brinuti za sebe i svoju imovinu.⁶⁸

Poseban organ Gradskog poglavarstva bila je Gradska blagajna koja je brinula o blagajničkim poslovima, primanju, pohrani i isplati novca ili drugih vrednota gradske općine.⁶⁹

⁶³ *ibid.* 98.

⁶⁴ *ibid.* 99.

⁶⁵ Čengić, *Gradsko poglavarstvo Zagreb: 1850. - 1945.: inventar*, 45.

⁶⁶ *Ibid.* 77.

⁶⁷ *Ibid.* 81.

⁶⁸ *Ibid.* 105.

⁶⁹ *Ibid.* 140.

Prvi izbori na Gradsko zastupstvo održani su od 12. - 19. svibnja 1851. godine. Važnost izbora ističe i ban Jelačić u svojem proglasu od 3. svibnja: " *Velevažan čas se približuje Vami i Vašemu gradu. Dvanaestog ovog mjeseca upotrebit će te pravo podijeljeno Vam u privremenom občinskom zakonu. Izabrat ćete novo Gradsko poglavarstvo. Kod te prilike moram da progovorim k Vami od serca, jerbo osjetom važnost čina, koi Vam predstoji, kojega posljedice u daleku budućnost sižu. Zagreb grad kao sjedište naše domovine valja da bude u svakom obziru uzorom drugim gradovima. Zato vas opominjem na razboritost kod te prilike. Izaberite poznate domoroce ali neoskvrnenog muževnog značaja, izaberite ljude praktične, kojima diela na riečima ne zaostaju Promislite, dakle, dobro, rasudite zrelo i izaberite bez obzira po duši, jerbo kako sijete, tako ćete ubuduće žeti i uživati.*"⁷⁰ Konstituirajućom sjednicom zastupstva održanom 27. svibnja 1851. predsjedao je najstariji izabrani vijećnik Tadija Ferić. Prisutan je bio i Josip Bunjevac, vrhovni župan zagrebački. Janko Kamauf, posljedni gradski sudac i odvjetnik po struci, izabran je za prvog zagrebačkog gradonačelnika, dok je Ivan Kozler postao njegovim zamjenikom. Zanimljivo je da je Kamauf za gradskog zastupnika izabran sa 160 glasova, da bi potom za gradonačelnika bio izabran jednoglasno. Određena mu je plaća od 2000 forinti srebra godišnje.⁷¹ Prisegu su položili u rujnu 1851. čime je Zagreb službeno po prvi puta dobio modernu gradsku upravu.⁷²

Janko Kamuf rođen je u Zagrebu 1801. godine iako je porijeklom iz Ugarske. Čitavog života stanovao je na Griču, isprva u Kamenitoj ulici na broju 7 neposredno kraj Kamenitih vrata. Potom seli u kuću na uglu Opatičke i Demetrove ulice, da bi do smrti živio u Visokoj ulici na broju 8 gdje je 1874. umro. Kamauf je od 1830-ih obnašao javne funkcije u Gradecu, na mjestu gradskog zastupnika, senatora i konačno suca. Kao rodoljub iskazao se 1848. godine kada se oglušio na zapovijed ugarskog ministarstva da se uhapsi dvadesetak najistaknutijih rodoljuba te ih se izruči u Peštu.⁷³ Poziciju gradskog suca iskoristio je kako bi kao član izaslanstva u Beč, uz bana Jelačića i predstavnike Gradeca i Kaptol, zatražio ujedinjenje i stvaranje jedinstvenog Zagreba. Tom prilikom aktivno sudjeluje u stvaranju Privremenog občinskog reda za grad Zagreb. Prilikom jednog od sljedećih posjeta Beču, ponovno u društvu bana Jelačića, a ovoga

⁷⁰ Zvonimir Milčec, *Zagrebački gradonačelnici* (Zagreb: Alfa, 1993), 19.

⁷¹ Milčec, *Zagrebački gradonačelnici*, 20.

⁷² Željko Holjevac, "Temelji modernizacije", 302.

⁷³ Milčec, *Zagrebački gradonačelnici*, 23.

puta i njegove supruge Sofije i vrhovnog župana zagrebačkog Josipa Bunjevca, gostovao je 24. travnja 1854. godine na velebnom vjenčanju cara Franje Josipa i princeze Elizabete, poznatije kao Sissy. Tom prilikom car je Jelačića proglasio grofom te se Kamauf po povratku zauzeo za ideju postavljanja spomenika Jelačiću, na trgu već od 1848. nazvanom po njemu. Iako su gradski zastupnici prihvatili ideju, prikupljanje financijskih sredstava potrajat će godinama te će spomenik biti svečano otkriven tek 16. prosinca 1868. za mandata Kamaufova nasljednika Vjekoslava Frigana.⁷⁴ Kamauf je kao prvi gradonačelnik Zagreba obnašao dva mandata (1851. - 1857.). Postoje i mišljenja kako je Kamauf bio "feudalni činovnik nesposoban za modernu upravu."⁷⁵ Kamauf je otvoreno protestirao zbog uplitanja županijskog poglavarstva u rad gradske uprave zbog čega je 1857. smijenjen. 1872. dodijeljen mu je status plemića i počeo je koristiti naziv Podgorski⁷⁶ Zbog turbulentnih političkih prilika sljedećih je godina mjesto gradonačelnika ostalo upražnjeno, a Poglavarstvom su upravljali ljudi od povjerenja Beča, županijski povjerenik Josip Hardtl, a zatim Josip Lichtenegger.⁷⁷ Tek po slomu apsolutizma za gradonačelnika je 11. ožujka 1861. izabran već spomenuti Vjekoslav Frigan.

Novo upravno uređenje predstavlja početak moderne gradske uprave. Sve do 1861. godine i donošenja *Naputka za privremeno uređenje županijah, slobodnih kotarah, slobodnih i kraljevskih gradovah, povlašćenih trgovištah i seoskih općinah u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji* općina grada Zagreba bila je uređena na ovdje opisani način.

3.3 STANOVNIŠTVO: PRVI MODERNI POPIS 1857.

U razdoblju 1850 - ih godina u Habsburškoj Monarhiji provedena su dva popisa stanovništva. Prvi 1850/1851. godine te drugi 1857. godine.

Prvi popis u starotranskribiranim austrijskim zemljama proveden je 1850. pa je Banska vlada postavljena u lipnju iste godine odmah morala započeti s pripremama za provođenje popisa na području civilne Hrvatske i Slavonije. Popis je službeno započeo 1. veljače 1851. i trajao je do

⁷⁴ Ibid. 21.

⁷⁵ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 98.

⁷⁶ Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, 38.

⁷⁷ Milčec, *Zagrebački gradonačelnici*, 28.

13. kolovoza 1851. Popisne jedinice bile su županije, a popis su provodili oficiri, a mjesni suci su bili odgovorni za ispravnost podataka. Popis iz 1850/1851. imao je brojne nedostatke. U gradovima je popisati stanovnike bilo vrlo teško. U Zagrebu je stari magistrat prestao djelovati pa su se popisivači ponajviše pouzdali u gradskog stražara i njegovo poznavanje životnih okolnosti pa se u vojnom izvještaju ističe da upravo njemu treba pripisati zasluge što je popis ispravno proveden.⁷⁸ U selima su rezultati popisa još nepouzdaniji. Popisnici bi sazvali stanovnike i obavijestili ih o važnosti popisa. Nakon toga bi uslijedilo popisivanje. Popisnici nisu išli po kućama već su izjave o broju članova obitelji davale starješine zadruga ili očevi obitelji. Iskaze su potvrđivali seoski suci ili prisežnici. Podaci iz matičnih knjiga nisu bili valjani jer velik dio katoličkih župnika nije uredno vodio knjige. Nije postojala metoda provjere točnosti prikupljenih podataka. Neka su mjesta bila nedostupna zbog loših cesta te je pitanje jesu li ih popisnici uopće posjetili. Moguće je da su neki podaci doneseni na temelju okvirne procjene.⁷⁹ U sklopu popisa u Zagrebu je 1851. godine provedena i numeracija kuća. Posebno zanimljiva stavka u problematičnom popisu bilo je prikupljanje podatka o narodnosti koje je dopušteno kao rezultat zbivanja 1848. godine. Ipak, ti su podaci bili manjkavi u odnosu na stvarno stanje na terenu te nisu nikada službeno objavljeni.⁸⁰ Općenito gledano podaci prikupljeni popisom stanovništva 1850/1851. zbog brojnih se nedostataka ne mogu smatrati pouzdanim.

Uvjeti za provođenje popisa 1857. bili su znatno bolji zbog centraliziranog birokratskog sustava. Popis je naređen je carskim patentom 23. ožujka 1857., a za datum 31. listopada 1857. godine. Popis su provodili kotarevi, katastar je većinom bio izrađen, a porezni uredi imali su urednu evidenciju o poreznim obveznicima. Za točnost podataka važno je da je popis, za razliku od ranijeg, zadovoljio četiri uvjeta: trenutačnost (31. listopada 1857. u ponoć), individualnost, sveobuhvatnost i periodičnost.⁸¹ Prikupljeni podaci obuhvaćali su: ime i prezime, godina, mjesec i dan rođenja (za muškarce između 14 i 20 godina, a za druge samo godina), vjera, zanimanje, bračno stanje, mjesto pripadnosti, oznaka je li osoba prisutna ili odsutna, mjesto gdje se odsutna osoba nalazi.⁸² Podaci o narodnosti nisu ispitivani. Iako moderniji i bolje proveden od popisa iz

⁷⁸ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 29.

⁷⁹ *ibid.* 30.

⁸⁰ Božena Vranješ Šoljan, "Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja", *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 2 (2008): 524. <https://hrcak.srce.hr/30612>

⁸¹ *ibid.* 524.

⁸² *ibid.* 525.

1851., popis iz 1857. i dalje ima brojne nedostatke te treba biti oprezan pri njegovoj upotrebi u znanstvene svrhe.⁸³

Slijedi prikaz izabranih rezultata oba popisa za Zagreb i Zagrebačku županiju. Prema popisu iz 1851. Zagrebačka županija, uključujući grad Zagreb, prostire se na 87,5 kilometara kvadratnih. Obuhvaća 1018 naselja od čega dva grada, četiri trgovišta, 995 sela te 17 predija i salaša. Stanovnika je 234 540 od čega 118 107 muškaraca i 116433 žena. Gustoća naseljenosti je 2580 stanovnika po kilometru kvadratnom.⁸⁴

Popisom iz 1857. odvojeno su prikupljeni podaci za Zagrebačku županiju i grad Zagreb. Grad Zagreb sastoji se od pet naselja od čega su četiri sela i jedini je grad u županiji s više od 10000 stanovnika, točnije 16657 prisutnih civilnih stanovnika. Osim Zagreba na području Hrvatske i Slavonije samo još Rijeka i Osijek imaju više od 10000 stanovnika. Usporedbe radi Beč u tom trenutku ima 476222, Pešta 131705, a Prag 142588 stanovnika.⁸⁵ Vratimo se Zagrebu. Gustoća naseljenosti je 23461 stanovnik po kilometru kvadratnom.⁸⁶ U Zagrebu na 1000 muškaraca dolazi 1054 žena. U Zagrebačkoj županiji 1013.⁸⁷ Zagrebačka županija prema popisu obuhvaća 1148 naselja, od čega 1140 sela, 7 trgovišta i 1 grad na površini od 102,86 kilometara kvadratnih. Prisutnih civilnih stanovnika je 245397 što daje gustoću naseljenosti od 2391 stanovnika po kilometru kvadratnom. Zanimljiv je podatak da u županiji živi 7704 stranaca, a u Zagrebu njih čak 4623.⁸⁸ Tako velik broj stranaca u Zagrebu možemo objasniti činjenicom da je Zagreb bio veliko gradsko središte koje je privlačilo radnike, ali i dolaskom velikog broja činovnika – “Bachovih husara”, ponajviše Slovenaca iz Kranjske i Štajerske.

Što se tiče dobne strukture stanovnika Zagreba i županije, popis pokazuje kako je na čitavom području Hrvatske i Slavonije grad Zagreb ima najveći broj stanovnika od 24 do 60 godina, tj. radnog kontingenta. Ima ih 47 na 100 stanovnika odnosno 5709 osoba ukupno, od čega 2238 u dobi od 14 do 24 i 3471 u dobi od 24 do 40 godina. Na području županije pripadnika iste dobne skupine nešto je manje u odnosu na Zagreb, 43 na 100 stanovnika. I za Zagreb i za županiju možemo reći kako je riječ o mladom stanovništvu jer je udio djece od 0 do

⁸³ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 32.

⁸⁴ Ibid. 34

⁸⁵ Vranješ Šoljan, "Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857", 533.

⁸⁶ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 35.

⁸⁷ Ibid. 33.

⁸⁸ Ibid. 35.

14 godina između 30 i 31 %, čemu u prilog ide i nizak broj stanovnika starijih od 60 godina kojih je u Zagrebu oko 6%, a u županiji 3%.⁸⁹

Jedna od ispitivanih kategorija u popisu iz 1857. bilo je i bračno stanje popisanih. Podaci za Zagreb pokazuju kako je među muškarcima 60,30% neoženjenih, 35,61% oženjenih te 4,09% udovaca. Među ženama je situacija približno slična sa 52,75% neudanih, 35,40% udanih i 11,85% udovica. Stanovništvo u Zagrebu većinom nije u braku čemu razlog možemo tražiti u velikom broju stanovnika sa niskim prihodima što obuhvaća i velik broj činovnika čije su plaće bile nedovoljne za uzdržavanje obitelji.⁹⁰ Plaća većine Bachovih činovnika iznosila je 300 do 600 forinti godišnje - "previše za smrt od gladi, ali premalo za život".⁹¹ Činovnicu su što iz šale, što iz očaja mjesec dijelili na tri nejednaka dijela: Maria Empfaengnis (praznik primanja plaće) koji obuhvaća prvi tjedan u mjesecu, zatim slijedi Maria Elend (Bogorodica Bijeda) koji sporo prolazi sve do 25. u mjesecu da bi na kraju došla Maria Trost (Bogorodica Utješiteljica) odnosno zadnji dani mjeseca koji najavljuju novu plaću i time kraj gladovanja i bijede.⁹² Ukoliko su ipak stupili u brak činovnici su imali ogromnih problema spajati kraj s krajem. Muž se morao odreći provoda i užitaka dok je žena često radila i više poslova kako bi prehranili obitelj. Siromaštvo je ponekad bilo neizdrživo te su se neudane (a i neke udane) žene iz očaja bavile prostitucijom. Javne kuće bile su vrlo popularne u Zagrebu posebno uz potok Medveščak, na potezu današnje Tkalčičeve i Kožarske ulice.

Na razini Zagrebačke županije stanje je nešto više u korist stanovnika u braku pa tako muškaraca ima 54,47% neoženjenih, 42,60% oženjenih te 2,93% udovaca. Žena je 46,08% neudanih, 43,43% udanih i 10,49% udovica. Veći postotak oženjenog i udanog stanovništva u Zagrebačkoj županiji objašnjiv je brojem od 1140 sela na području županije u kojima su mladi ranije stupali u brak prvenstveno zbog imovine. Raspadom zadruga zajednička imovina dijelila se među članovima. Obitelj sa oženjenim sinovima imala je veće mogućnosti dobit veći dio imovine prilikom diobe. Također, mladići koji su odlazili na rad u druga naselja ženili su se kako

⁸⁹ Vranješ Šoljan, "Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857", 537.

⁹⁰ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 38.

⁹¹ Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 114.

⁹² Ibid. 115.

bi žena ostala u zadruci te tako osiguravala dio imetka. Dječaci čiji su roditelji umrli morali su se oženiti kako ne bi ostali bez imovine.⁹³

Religijski sastav stanovništva 1857. godine ukazuje da u Zagrebu živi 92,10% rimokatolika, 4,78% Židova te 2,54% pravoslavaca. Za usporedbu, u Zagrebačkoj županiji rimokatolici su još dominantniji sa 98,88%, dok je pravoslavaca 0,89%, a Židova 0,17%. Velik broj pravoslavaca i Židova u Zagrebu bavio se trgovinom i značajno pridonio privrednom razvoju.⁹⁴

Popisi stanovništva govore i o epidemijama bolesti od kojih su najpogubnije bile epidemije kolere 1855., boginja 1852. i 1855., tifusa 1855., 1856. i 1858. te šarlaha 1858/9.⁹⁵ Ipak, konkretni podaci o broju umrlih za Zagreb i Zagrebačku županiju ne postoje.

3.4 ŠKOLSTVO: REFORME I GERMANIZACIJA

3.4.1 NIŽE ŠKOLOVANJE

Pod vladavinom Marije Terezije dolazi do stvaranja jedinstvenog školskog sustava podvrnutog nadzoru države. Osnovnoškolsko obrazovanje trebalo je pružiti najosnovniju naobrazbu najnižim slojevima kako bi se podignula razina gospodarske djelatnosti. Temelj novom školskom sustavu u Ugarskoj i pridruženim zemljama položile su naredbe: *Ratio educationum potiusque rei litterariae* iz 1777. te *Ratio educationis publicae* iz 1806. godine.⁹⁶ Školski red iz 1777. odredio je pravila osnivanja i vrste škola koje će se održati sve do neoapsolutizma, a i kasnije. Pohađanje osnovne škole nije bilo obavezno. Osnovne škole su se dijelile prema tipovima naselja u kojima su se nalazile. U selima su otvarane *trivialke*, jednogodišnje ili dvogodišnje niže škole u kojima se učilo pisati, čitati i računati (trivium). Uz to učio se vjeronauk i određena znanja potrebna za rad na zemlji. U gradovima i trgovištima postojale su *glavne škole*, trogodišnje više škole u kojima se učilo prošireno gradivo triviuma potrebno za bavljenje sitnim poduzetništvom. U glavnim i većim gradovima djeca su mogla

⁹³ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 39.

⁹⁴ Ibid. 46

⁹⁵ Ibid. 42.

⁹⁶ Ibid. 275.

pohađati *normalke* ili *uzorne glavne škole* s određenim stručnim gradivom i minimalnim općim obrazovanjem. Po završetku *normalki* bilo je moguće upisati gimnaziju. Također u gradovima otvaraju se i *realke* koje obrazuju za privrednu djelatnost.⁹⁷ Iz navedenog je vidljivo da je stanovništvo imalo nejednake mogućnosti osnovnoškolskog obrazovanja s obzirom na mjesto prebivanja, a nerijetko i privredne mogućnosti općina koje su škole financirale.

Sljedeću veću reformu osnovnog školstva označila je *Systema scholarum elementarium* iz 1845. godine kojom je osnovno školovanje postalo obavezno. Propisane su okolnosti osnivanja i upravljanja, obuke i pohađanja osnovnih škola. Ipak, zbog loših uvjeta *Systema* se u Hrvatskoj i Slavoniji provodi tek od 1848., a posebno od 1850/1851. uz određene promjene.⁹⁸

1851. na inicijativu ministra bogoštovlja i nastave Lea Thuna dolazi do dogovora o zajedničkoj upravi crkve i zemaljskih oblasti u pučkom školstvu. Crkva bi preuzela unutrašnju upravu katoličkih osnovnih škola (nastavu, udžbenike, disciplinu itd.) dok bi zemaljske i mjesne oblasti brinule o vanjskoj upravi (financiranje, gradnju, održavanje, plaće itd.). No Silvestarskim patentom i uvođenjem neoapsolutizma ukinute su zemaljske školske oblasti te su njihove oblasti prešle na Namjesništvo. Odluka o crkvenom preuzimanju unutrašnje uprave dodatno je odgođena čekanjem sklapanja konkordata. Tek 1855. po potpisivanju konkordata koji je definirao upravu biskupa nad pučkim školama započinje postepeno preuzimanje.⁹⁹

Još prije reforme 1851. u Zagrebačkoj županiji izvještaji govore o lošem stanju malobrojnih škola te njihovom slabom pohađanju. Siromaštvo, velika udaljenost od škole, nedostatak škola, nedostatak mjesta u školi, dječji rad samo su neki od razloga slabog posjeta osnovnih škola karakterističnog za čitavo doba neoapsolutizma.¹⁰⁰ Situacija se postepeno poboljšava u drugoj polovici pedesetih godina.¹⁰¹

U Zagrebu je, uz *normalke*, u školskoj godini 1854/5. otvorena i dvogodišnja niža realka koja je u školskoj godini 1856/7. otvorila treći razred, a u školskoj godini 1859/60. i četvrti razred tj. prvi razred šestogodišnje više realke kao srednje škole, kao prva na području Hrvatske i Slavonije. Realke su podučavale njemački, ilirski, vjeronauk, geografiju i historiju, aritmetiku,

⁹⁷ Ibid. 275.

⁹⁸ Ibid. 276.

⁹⁹ Ibid. 279.

¹⁰⁰ Ibid. 281.

¹⁰¹ Ibid. 283.

prirodopis, fiziku, geometriju i crtanje i kaligrafiju te tako pružale obrazovanje potrebno za privrednu djelatnost i građanski život. Školu je djelomično financiralo Poglavarstvo koje je 1856/7. kupilo i zgradu.¹⁰²

U Zagrebu je postojalo i nekoliko privatnih osnovnih škola poput one u samostanu Sestara milosrdnica. Od 1851. djelovala i trgovačka škola koja je do 1859/60. postala trogodišnja javna škola. Poseban interes za pohađanje trgovačke škole godinama su iskazivali pravoslavni Srbi i Židovi.¹⁰³

Što se tiče obrazovanja učitelja - preparandiji u Zagrebu otvoren je 1849/50. godine i trajao je dvije godine. Predavala su tri svećenika, po jedan za gramatiku, prirodne znanosti i glazbu. Učiteljice su se školovale odvojeno u njemačkoj učiteljskoj školi kod sestara milosrdnica.¹⁰⁴

3.4.2 GIMNAZIJA

U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1848. postojalo je šest gimnazija - po jedna u Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, Požegi, Osijeku i Rijeci. Osim gimnazija u Zagrebu i Rijeci sve su bile franjevačke. Imale su šest razreda, nastavni jezik je bio latinski, a mađarski se učio kao jedan od predmeta. Svu nastavu za jedan razred izvodili su razredni profesori, a ne profesori specijalizirani za svaki predmet pojedinačno. Od školske godine 1849/50. nastavni jezik bio je ilirski.¹⁰⁵

Pripreme za reformu gimnazija započele su već 1848. godine, potvrđena je od cara 16. rujna 1849., a u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji počela se primjenjivati u školskoj godini 1850/51., ali samo u Zagrebu. Cilj reforme bilo je da gimnazije pružaju šire opće obrazovanje kao pripremu za sveučilišni studij. Broj razreda povećan je sa šest na osam pridodavanjem dvogodišnjeg tečaja filozofije gimnazijama. Profesori su trebali biti stručnjaci za predmet koji

¹⁰² Ibid. 285.

¹⁰³ Ibid. 286.

¹⁰⁴ Ibid. 300.

¹⁰⁵ Ibid. 304.

predaju. Nastavni jezik trebao je biti materinji, a njemački je bio obavezni predmeta uz klasične jezike, povijest, geografiju i matematiku.

Ipak, bilo je riječ samo o privremenoj reformi jer uvođenjem neoapsolutizma nastupaju daljnje promjene. Potiče se otvorena germanizacija uz znanstveno i praktično opravdanje da je sva znanstvena literatura potrebna za visoko obrazovanje na njemačkom te da jedinstvo Monarhije zahtijeva da svi obrazovani ljudi mogu komunicirati na njemačkom. Ministarska konferencija u Beču raspravljala je o načinu i intenzitetu germanizacije. Leo Thun, ministar bogoštovlja i nastave, smatrao je kako njemački kao nastavni jezik treba uvesti u više razrede gimnazije te da ne treba potpuno ukinuti nastavu na materinjem jeziku. Ministar unutarnjih poslova Alexander Bach bio je predvodnik tvrde struje koja je zahtijevala da isključivo njemački bude nastavni jezik od četvrtog razreda gimnazije. Konačna odluka bila je na tragu jače germanizacije, a splotom okolnosti upravo je Thun postao njenim provoditeljem. Konačna odluka jest da njemački treba u pravilu uvesti u sve gimnazije od četvrtog razreda, ali da zemaljski jezik ne treba potpuno isključiti.¹⁰⁶ Takva je odluka poslana Carevinskom vijeću na raspravu nakon čega ju je car potvrdio 9. prosinca 1854.

Dok su se rasprave vodile u Beču u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji germanizacija je već započela. Usprkos protivljenju bana Jelačića već školske godine 1851/52. njemački jezik postao je nastavni u višim razredima gimnazija i za historiju, prirodopis, matematiku i fiziku.¹⁰⁷ Također, Ministarstvo bogoštovlja i nastave u Beču bilo je zaduženo za tiskanje svih udžbenika za sve škole i predmete osim vjeronauka, koji su potom s njemačkog djelomično ili potpuno prevedeni na zemaljske jezika.¹⁰⁸ Iste godine za privremenog, a 1853. i stalnog nadzornika gimnazija imenovan je Anton Jarz. Jarz je ispočetka bio plašljiv i obazriv te je marljivo učio književni ilirski jezik.¹⁰⁹ No ubrzo je postao otvoreni germanizator omražen u narodu.

Zagrebačka gimnazija reformirana je već 1850/1. kada je dvogodišnji studij filozofije s Kraljevske akademije priključen gimnaziji. Od 1852. školovanje u gimnaziji završavalo se ispitom zrelosti.¹¹⁰ Upravitelj je bio svećenik Juraj Novosel, a kao profesori su radili istaknuti

¹⁰⁶ Ibid. 305.

¹⁰⁷ Ibid. 315.

¹⁰⁸ Ibid. 316.

¹⁰⁹ Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 142.

¹¹⁰ Ivo Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada* (Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006), 36.

intelektualci Vjekoslav Babukić, Antun Mažuranić, Matija Mesić, Adolf Veber, Hinko Janušić i Ivan Macun. Iako su rezultati prve godine reformirane gimnazije bili loši zbog lošeg predznanja učenika i nedostatka sredstava, postojala je nada u stvaranje narodne gimnazije "koja će odgajati prave domorodce i na kojoj će predavati samo domaći sinovi".¹¹¹ Uvođenjem neoapsolutizma takve želje ostaju neostvarene. Na čelo zagrebačke gimnazije postavljen je Josip Premrou, bliski suradnik nadzornika Jarza čime započinje otvorena germanizacija.

Carskoj potvrdi odluke Ministarske konferencije i Carevinskog vijeća (9. prosinca 1854.) prethodila je naredba Ministarstva bogoštovlja i nastave od 22. kolovoza 1854. kojom se u više gimnazije uvodi njemački kao pretežno nastavni jezik. To je konkretno značilo da se na području civilne Hrvatske i Slavonije hrvatski jezik kao nastavni koristio samo za dva predmeta - hrvatski jezik i vjeronauk. Ubrzo, novim odredbama njemački postaje nastavni i za učenje latinskog te historije u trećem i četvrtom razredu gimnazije.¹¹² Zanimljivo je da je germanizaciji pridonio i kardinal Juraj Haulik na čiju je inicijativu za katehetu zagrebačke gimnazije postavljen Anton Brodnik koji uopće nije znao hrvatski. Tako se od školske godine 1857/8. na zagrebačkoj gimnaziji i vjeronauk predavao na njemačkom jeziku.¹¹³ Tom odlukom hrvatski jezik kao nastavni je u programu zagrebačke gimnazije spao na dva sata tjedno.

Rezultati nasilne germanizacije bili su katastrofalni za sve strane. Germanizacija nije uspjela jer je bila ograničena samo na više obrazovanje. Da bi se značajno proširila na niže škole i samim time šire mase stanovništva trebala je istisnuti materinji jezik u potpunosti. Za taj proces trebalo bi mnogo više vremena nego što je vladavina neoapsolutizama na kraju potrajala. S druge strane germanizacija je onemogućila normalno i kvalitetno provođenje nastave u gimnazijama. Većina djece nije poznavala njemački u dovoljnoj mjeri da bi mogli pratiti nastavu na njemačkom. Kako je njemački dominirao kao nastavni jezik u većini predmeta, učenici nisu mogli steći znanja iz gotovo niti jednog područja. Gimnazije su se zapravo pretvorile u škole za učenje njemačkog jezika, bez prava izbora.¹¹⁴ Tek rijetki koji su otprije naučili jezik ili djeca iz bogatijih obitelji koja su mogla imati instrukcije i izvan škole mogla su steći visoko obrazovanje.

¹¹¹ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 308.

¹¹² Ibid. 317.

¹¹³ Ibid. 318.

¹¹⁴ Ibid. 318.

Kako se razdoblje neoapsolutizma bliži kraju, odlukom cara 20. srpnja 1859. ukida se odluka od 9. prosinca 1854. te započinje proces ublažavanja germanizacije. Taj je proces bio prividan jer je u pozadini stajala namjera Ministarstva bogoštovlja i prosvjete o neprovođenju carske odluke, barem ne u potpunosti. Njemački je trebao ustupiti određeni prostor hrvatskom jeziku, no i dalje je morao ostati dominantan. Takvom je taktikom trebalo onemogućiti smjenjivanje profesora koji nisu znali hrvatski te sačuvati utjecaj germanizatora na čelu sa Jarzom. Profesori i učenici, "narodni sinovi", započinju sa otvorenim otporom germanizaciji, a s ciljem vraćanja hrvatskog jezika u nastavu. Do izgređa posebno dolazi na zagrebačkoj gimnaziji 1860. godine gdje se učenici suprotstavljaju profesorima. I pojedini profesori, poput Adolfa Vebera i Antuna Mažuranića, zbog neposluha zarađuju ukor.¹¹⁵ Novoimenovani ban Josip Šokčević daje potporu nastavnicima i uspijeva isposlovati premještaj upravitelja zagrebačke gimnazije Premroua i još važnije nadzornika gimnazija Jarza. Povratkom ustavnosti Listopadskom diplomom hrvatski jezik kao nastavni vraća se u gimnazije, konačno odlukom Ivana Mažuranića 1861. godine.

3.4.3 KRALJEVSKA PRAVOSLOVNA AKADEMIJA

Pod vladavinom Marije Terezije 1776. godine osnovana je Kraljevska akademija znanosti na Katarininom trgu broj 5 u Zagrebu koja je obuhvaćala Filozofski, Bogoslovni i Pravni studij. Na Akademiji se prvo polagao Filozofski studij kao priprema za Bogoslovni ili Pravni. Još 1784. Bogoslovni je studij izdvojen i pripojen biskupijskom sjemeništu.¹¹⁶ Akademija prestaje s djelovanjem 1848. godine da bi ponovno počela s radom 1849/50. godine. Carskom odlukom 4. listopada 1850. dvogodišnji tečaj filozofije pridružen je gimnazijskom programu kao sedmi i osmi razred. Istom odlukom Kraljevska akademija znanosti prestala je postojati kao takva, a od studija prava ustrojena je Kraljevska pravoslavna akademija u trajanju od tri godine. Za ravnatelja je postavljen Pavao Muhić, predavala su šestorica profesora, a nastavni jezik bio je ilirski. Studenti su mogli studirati kao redovni, privatisti i izvanredni.¹¹⁷ Predavani su sljedeći predmeti: filozofija prava, kazneno pravo s kaznenim postupkom, privatno pravo, austrijsko građansko pravo, trgovačko i mjenično pravo, teorija statistike, opća europska i austrijska

¹¹⁵ Ibid. 323.

¹¹⁶ Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, 71.

¹¹⁷ Lelja Dobronić, *Zagrebačka akademija/Akademija Zagrebiensis: Visokoškolski studiji u Zagrebu 1633. - 1874.* (Zagreb: Dom i svijet, 2004), 139.

statistika, austrijsko državno pravo, političke znanosti, rudarsko pravo, crkveno pravo, teorija postupka u građanskim parnicama, objašnjenja financijskih i upravnih postupaka objavljenih za Hrvatsku i Slavoniju te sudska medicina. Od 1856. uveden je novi predmet - povijest Austrijskog Carstva.¹¹⁸

Akademija je teško popunjavala profesorske pozicije, a i broj učenika je opadao iz godine u godinu. Postojala je ideja o njenom ukidanju. Germanizacija je zahvatila i Akademiju te je 2. listopada 1855. nastavni jezik postao njemački. Po slomu neoapsolutizma 1860. postepeno se uvodi hrvatski kao nastavni jezik. Akademija će biti jedina visokoškolska institucija na hrvatskim prostorima do osnivanja Sveučilišta 1874. u koje je uključena kao Pravni fakultet.

3.5 ČINOVNIŠTVO - "BACHOVI HUSARI"

Uvođenjem neoapsolutizma na područje Hrvatske i Slavonije, po naredbi Beča, poslan je velik broj činovnika. Većinom je bilo riječ o germaniziranim Slovencima, no bilo je i Nijemaca, Čeha, Slovaka i drugih. Činovnici su nosili prepoznatljive zelene uniforme te ubrzo dobivaju naziv "Bachovi husari" koji je nastao u Ugarskoj, a ustalio se i u Hrvatskoj. Pogrdno ih se također naziva i "bezgaćnjacima" jer za razliku od lokalnog stanovništva ljeti nisu nosili gaće ispod hlača koje su im se zbog toga nepristojno zavlčile dok su hodali što je izazivalo podsmijeh.¹¹⁹ Činovnički aparat trebao je preuzeti kontrolu nad uredima i centralizirati upravu. Primjenjuje se Opći građanski zakonik koji je uveden 1852. za područje Hrvatske i Slavonije, iako austrijski zakoni često nisu u skladu i praktično primjenjivi na stvarne situacije na terenu. Uspostavljen je glomazni birokratski aparat kojim dominira strano činovništvo dok domaće napušta službu dobrovoljno ili biva smijenjeno. Izražena je germanizacija, u uredima se koristi isključivo njemački, a velik broj činovnika nije niti poznao hrvatski jezik. Dokumenti i dopisi na njemačkom uz svaku odluku sadrže i članak zakona koji ju odobrava što zbog složenih njemačkih izraza nerijetko predstavlja problem i građanima koji dobro razumiju njemački. Mnogo puta stanovništvo dolazi u urede ne bi li im činovnici protumačili dokumente koje su primili. Također, prilikom slanja dopisa činovnici prevode nazive hrvatskih sela i gradova pa se tako pisma šalju u Langendorf (Dugo Selo), Grossgörsz (Velika Gorica), Drachenstein (Trakošćan), Neumeierhof (Novi Marof), Lindenau (Lipik), Schönhaupt (Lepoglava) ili Agram

¹¹⁸ Kraljevska pravoslavna akademija, http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_11826 (posjet 17. 08. 2018.)

¹¹⁹ Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 52.

(Zagreb).¹²⁰ Zapisuje se i potrebno i nepotrebno jer se uspješnost ureda mjeri prema količini isporučenih spisa. Mogućnost napredovanja među činovništvom ne ovisi o kompetentnosti već podobnosti. Poznanstva, pokornost i ulizivanje nadređenima najčešći su put ka boljoj poziciji. Podmićivanje je uobičajeno u svim grana državnih ureda. Na dar se najčešće daje hrana i piće, voće, povrće, perad, blago ili vino, a rijeđe novac, shodno mogućnostima. Vrlo jasnu sliku misije i razmišljanja činovništva predstavlja sljedeći citat: *"Premda u našoj monarhiji ima više naroda, koji se služe svojim posebnim jezicima, to je ipak naš najsvetiji interes: Deutschlands Sprache zu fördern!* (Poticati njemački jezik! op.a.) *Znadete i sami, od kolike bi koristi za Hrvatsku bilo radikalno uvađanje učenog njemačkog jezika. Inteligencija je srčika državna, a narod nije ništa. Izvolite se dakle, p. n. gospodine, svom dušom dati na isteblijivanje ili barem islabljivanje sviju narodnosti osim njemačke, koji je princip sebi stavio i naš monarh kao i njegova vlada - und ich stehe für alles Gute. Uz taj rad nemate se bojati ničega, budući da Vas može dopasti samo priznanje vlade i blagohotnost vladarova, jer će vlada štiti one, koji rade u njenom interesu. Nalažem Vam stoga, da uvedete njemački jezik kao službeni, pa Vas odmah upozoravam na neugodnosti, koje će Vas zadesiti, ako podredite interes vladin interesu narodnom, kojega jezik kao meni mrzak - hvala Bogu - ja ne razumijem..."*¹²¹

Zagreb kao regionalno središte udomio je brojne strane činovnike već 1852. godine. Većinom je bila riječ o Kranjcima i Štajercima. Trdina ističe kako je u Zagrebu živjela *"šarena smjesa raznih narodnosti koja je dobro znala njemački"* te su mnogi pozdravljali njemačke birokrate smatrajući *"da će njihova djeca sada bez po muke moći uhvatiti unosne državne službe pa makar bili najveći glupani i šupljeglavci. I ta im se nada zaista i ostvaruje"*. Zbog toga smatra *"da nije nikakvo čudo što je taj grad dobio ne samo sasvim tuđe lice, već i tuđi duh, tuđu dušu i tuđe srce."*¹²²

Ipak, prevladavajuće je mišljenje kako su činovnici - "Bachovi husari" - bili su omraženi u narodu jer su predstavljali izravne provoditelje centralizacije i germanizacije te su se toliko urezali u društveno sjećanje da su i danas glavni simbol razdoblja neoapsolutizma u svijesti

¹²⁰Ibid. 52.

¹²¹ Nikola Andrić, *Pod apsolutizmom; Iz ratničke književnosti Hrvatske* (Vinkovci: Privlačica, 1994), 21.

¹²²Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 83.

naroda. Po slomu neoapsolutizma većina stranih činovnika ubrzano napušta Hrvatsku i Slavoniju pa tako i Zagreb.

3.6 POLICIJA I ŽANDARMERIJA: REPRESIJA I DENUNCIJACIJE

Nametnuti apsolutizam i njegovo provođenje osiguravale su policija i žandarmerija. Priprema reformiranja policije započela je 1850. godine. Ključna osoba u provođenju represivnih mjera bio je Johann Kempen koji je bio na čelu Vrhovne redarstvene oblasti, osnovane 1. lipnja 1852., te ujedno obnašao i dužnost generalnog inspektora žandarmerije. Tim je u njegovoj osobi bila objedinjeno upravljanje žandarmerijom i policijom, izuzeto od Ministarstva unutarnjih poslova u Beču. U Zagrebu je na čelu policije bio Eduard Šadek.

Osim osiguravanja reda, zadaća policije bilo je nadzirati narod i oslušivati javno mišljenje. Prema Bachovoj naredbi trebalo je nadzirati sva područja života.¹²³ Izvještaji o javnom mnijenju podnosili su se svaka dva mjeseca.¹²⁴ Posebno se pratilo (potencijalno) nepodobne elemente. Među sumnjive su potpadali oni koji puno putuju pa bi mogli prenositi informacije, kao putujuće kalfe ili trgovci, posebno Židovi. Studenti su često nadzirani, a zabranjeno je izdavanje putovnica onima koji su željeli putovati u Prag ili Krakov kako bi se spriječilo širenje austroslavističkih ideja iz 1848.¹²⁵ Općenito je policija kontrolirala ljude koji su dolazili i odlazili u grad te bez njenog odobrenja nikome nije mogla biti izdana putovnica.

Pod povećalo policije moglo se doći i neprikladnim odijevanjem. Pojedini odjevni predmeti proglašavani su "mađarskim" ili "ilirskim" što se tumačilo podržavanje politički nepodobnih opcija te je moglo rezultirati privođenjem. Vrijeđanje cara, vladajućih organa ili monarhije, nerijetko popraćeno sukobom sa snagama reda, predstavljalo je siguran put za zatvor uz usputno premlaćivanje.

Nedostatak osoblja policija je nadoknađivala plaćanjem agenata - doušnika. Špijuniranje i prokazivanje bili su sastavni dio svakodnevice. Policija je nadzirala sve ilirce i moguće protivnike vlasti. Trdina piše kako je policija nadzirala Mirka Bogovića, Ljudevita Gaja, bana Jelačića pa čak i nadbiskupa Haulika kojeg su optužili da troši novac na nemoralne žene.

¹²³ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 115.

¹²⁴ Ibid. 116.

¹²⁵ Ibid. 119.

Optužbe su se pokazale neutemeljenim.¹²⁶ Takve su se glasine, nerijetko lažne, širile u svrhu prokazivanja i kažnjavanja nepodobnih, ali i ulizivanja prokazivača vlastima. Načelnici ureda angažirali su pojedine niže činovnike da izvještavaju o kolegama, a ravnatelji su doušnike nalazili čak i među učenicima. Valjalo je biti na oprezu, kako na ulici ili u krčmi, tako i kod kuće jer je uvijek postojala opasnost da netko od policijskih agenata ili susjeda željnog nagrade sluša što se govori, jedva čekajući čuti nešto protiv vlade ili sustava. Atmosfera nepovjerenja pojačana je 1855. godine odlukom Ministarstva pravosuđa da oblasti smiju zadržati u tajnosti ime prokazivača na temelju čije su obavijesti pokrenule prijavu protiv određene osobe.¹²⁷ *"Ove su nove prilike tako podrovale našu javnu i privatnu iskrenost, da za cijelo to doba nije čovjek bio ni kod svog domaćeg stola siguran, da mu već sutra ne će doći dekret kojim mu se javlja, da - na osnovu jedne jedine riječi - gubi službu i egzistenciju."*¹²⁸ Nadzirana su i pisma, posebno ona iz inozemstva.

Banska vlada je unatoč Jelačićevu protivljenju morala podupirati policijsko provjeravanje nepodobnih elemenata te Vrhovnoj redarstvenoj oblasti redovito slati popise sumnjivih osoba.¹²⁹ Policija je uz financijske činovnike sudjelovala i prilikom utjerivanja poreza. Ukoliko osoba nije mogla platiti porez moglo je doći do zapljene imovine odnosno pljačke. Ipak, državna vlast izričito se protivila takvom postupanju te kažnjavala prijestupnike.¹³⁰ U Zagrebu policija je nadzirala i svakodnevni život, rješavala zločine, istraživala krađe, provodila zabranu pušenja u kazalištu ili na balovima, nadzirala čišćenje snijega itd.¹³¹ Policijski izvještaji bili su važni kod procjene kandidata prilikom zapošljavanja, posebno na pozicijama činovnika u državnim uredima.

Uz policiju red je uvodila i žandarmerija. Žandarmerija je potpadala pod vojsku te je bila omražena u narodu zbog čestih prekoračenja ionako širokih ovlasti. Denuncijacije, zlostavljanja

¹²⁶ Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 119.

¹²⁷ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 116.

¹²⁸ Nikola Andrić, *Pod apsolutizmom; Iz ratničke književnosti Hrvatske* (Vinkovci: Privlačica, 1994), 20.

¹²⁹ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 117.

¹³⁰ Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 119.

¹³¹ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 120.

i okrutnosti uz (ne)opravdanu upotrebu sile nerijetko su rezultirali ozljedama, a ponekad i ubojstvima.¹³²

3.7 NOVINE: CENZURA I ZABRANE

Uvođenje oktroyiranog ustava izazvalo je val nezadovoljstva u Habsburškoj Monarhiji dodatno pojačan potpunim ukidanjem ustava i prelaskom na otvoreni apsolutizam. U kritici države i sustava prednjačili su liberalni listovi. Cenzura je djelovala i ranije no čekalo se donošenje novog zakona o tisku kako bi bila detaljno regulirana. Tiskovnom zakonu prethodilo je prikupljanje informacija o periodičkim tiskovinama na području županija. Prema Bachovom nalogu od 18. siječnja 1852. podban Lentulaj zahtijeva od vrhovnih župana i zagrebačkog gradskog satnika Šadeka da naprave popis periodičkih listova koji izlaze na njihovom području. Za svaki list trebalo je navesti naslov, sadržaj, jezik, učestalost izlaženja, ime glavnog urednika i izdavača te podatke kada je list počeo izlaziti i s čijim dopuštanjem.¹³³ Na području Hrvatske i Slavonije novine su izlazile samo u Zagrebu pa tako 1852. izlazi šest novina: Narodne Novine, Neven, Bosanski prijatelj, Agramer Zeitung Luna i Suedslawische Zeitung.¹³⁴

Ukoliko je primjećen nepodoban sadržaj interveniralo se preko organa državne uprave, najprije policije. Tako je Banska vlada je na poticaj iz Beča u veljači 1852. godine naredila šefu zagrebačke policije da urednicima novina zabrani objavljivati članke koji "pretresuju pitanja o organskih promienah u zakonotvorstvu i upravi, o osobnih promienah u višijih krugova itd. jer bi mogli izazvati uzbunjenost".¹³⁵

Ako sadržaj novina nije bio u skladu sa smjernicama vlade, policija je imala pravo zabraniti izlaženje tog broja te konfiscirati sve tiskane primjerke. Neki su listovi, kao *Suedslawische Zeitung*, morali i prije objavljivanja novog broja dva primjerka broja donijeti u policiju na pregled sadržaja i tek po službenom odobrenju mogla je uslijediti distribucija.¹³⁶

¹³² *ibid.* 120.

¹³³ Vlasta Švoger, *Südslawische Zeitung 1849. - 1852. Organ nove epohe kod Južnih Slavena* (Zagreb: Dom i svijet, 2002.), 138.

¹³⁴ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 402.

¹³⁵ Vlasta Švoger, *Südslawische Zeitung 1849. - 1852. Organ nove epohe kod Južnih Slavena* (Zagreb: Dom i svijet, 2002.), 139.

¹³⁶ *Ibid.* 129.

Carskom naredbom od 6. srpnja. 1851. odobreno je državnim organima svih krunovina da upravnim putem zabrane izlaženje nepodobnih novina. Ta je odluka potvrđena tiskovnim zakonom od 27. svibnja 1852.¹³⁷ Novi zakon o tisku odobravao je zabranu ukoliko je izdanje bilo usmjereno protiv cara, monarhije, oblika vlasti, jedinstva carevine, religije, javnog morala ili temelja državnog društva.¹³⁸ Takva široka ovlaštenja omogućavala su slobodnu interpretaciju navedenog zakona. Zabranu izlaska određivala je vrhovna redarstvena oblast. U sudskim procesima kod tiskovnih delikata ukinuto je porotno suđenje. Osim zabranom, s neprijateljskim novinama obračunava se na brojne načine: nametanjem novčane pristojbe za izdavačko pravo ili pravo prodaje tiskovina, otežavanjem slanja tiskovina poštom, povećavanjem poreza na tisak itd. Uz to policija nadzire urednike i autore.¹³⁹ Također, zabranjeno je javno izlaganje novina te kolporter ostaju bez posla.

Novine postaju odjeci službenog državnog glasila - Wiener Zeitunga. Vlastite interpretacije dozvoljene su na temu književnosti, privrede, znanosti i prosvjete, no i te su grane nadzirane u potrazi za subverzivnim porukama.¹⁴⁰

Što se tiče zagrebačkih novina cenzura je bila dosljedna. Već 1849. prestaju izlaziti Slavenska lipa i Slavenski jug te Danica ilirska.¹⁴¹ Nekadašnja perjanica ilirskih ideja - Narodne novine - ugovorom Ljudevita Gaja sa vladom 1849. počinju pisati prema vladinim smjernicama, a uskoro djelomično financirane od vlade postaju njeno službeno glasilo.¹⁴² Još 1850. Narodne novine nose grb Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s ilirskom zvijezdom i polumjesecom u sredini, a hrvatskom krunom odozgo. Uvođenjem apsolutizma hrvatski grb zamijenjen je dvoglavim orlom. Iako je svoj čin pokušao objasniti željom da sačuva novine, Gaj se našao u nemilosti, isprva naroda, a u listopadu 1853. i Beča. Optužen za veleizdaju i organiziranje jugoslavenske revolucije, Gaj je izveden pred vojni sud u Beču, no sljedeće je godine pušten zbog pomanjkanja dokaza.¹⁴³ Gaja na uredničkom mjestu 1856. nasljeđuje Dimitrije Demeter. Iako načelno djeluju prema smjernicama Beča, suradnja se nastavlja sa svim vodećim književnim imenima toga

¹³⁷ Ibid. 48.

¹³⁸ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 402

¹³⁹ Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, 30.

¹⁴⁰ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 402.

¹⁴¹ Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, 20.

¹⁴² Ibid. 20, 31.

¹⁴³ Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939* (Zagreb: Golden marketing, 2003), 154.

razdoblja pa tako u podlistku objavljuju: Bogović, Babukić, Filipović, Jurkovićm Kukuljević, Rački, Štoos i drugi. Gaj se iz novina povlači iz vlasništva novina i tiskare zbog stečaja 1858. godine.¹⁴⁴ Uz Narodne novine i Agramer Zeitung postaje službeno glasilo, a zanimljivo je da je čak i u oba službena lista revna policija pronašla sumnjive sadržaje.¹⁴⁵

U travnju 1850. započinje izlaženje Jugoslavenskih novina, a zabranjene su već u prosincu iste godine. Urednici su bili Bogoslav Šulek i Josip Dvoranić - Hoffmann. Obći zagrebački koledar zabranjen je 1852. godine zbog članaka "O jeziku" i "O vjerezakonu" Ivana Filipovića.¹⁴⁶ U travnju 1852. prestaje izlaziti Sudslawische Zeitung, a urednik Josip Prauss prvo je zatvoren, a zatim prisilno poslan u vojsku.¹⁴⁷

Najpoznatiji primjer cenzure u Hrvatskoj i Zagrebui je uz pisanje tjednika *Neven* urednika Mirka Bogovića. Mirko Bogović već je pokušao izdavati list *Domobran* no to mu je zabranjeno 1851. godine. *Neven* je počeo izlaziti 1852. godine. U broju 38 iz 1852. objavljenja je pjesma *Domorodna utjeha* autora Ivana Filipovića.

*"Domoroci! Što ste tužni, / što ste duhom svi klonuli, / što ste mukom umuknuli, / s koje tuge i nevolje?... Da smo bili pametniji, / pa k tom da smo manje snili, / više mudro pak radili, / sad bi bili cilju bliže. / Nu kad nismo, to ne treba / u zdvojenju sjedit sada, / i gledati gdje nam pada / i to malo što nam osta. / ...Zato gore, gore duhom! / Jošte Bog naš stari živi, / još sokolah ima sivi, / jopte oravde i ovkraj ima! / Nije vrijeme sad zdvojenju: / što nij' bilo, to će biti, / pravda mora pobijediti, / ma svi vrazi prot njoj stali. / Zaj blaženi dan će doći, / doć će, braćo, doć će skoro. / Duh vremena ne ide sporo; / paz'mo da na ne zateče. / Zato nij' sad doba tugi / nit da vrijeme nam se trat, / sval mela se posla lati, koji općoj svrhi vodi."*¹⁴⁸

Ove je stihove cenzura smatrala nepodobnima te su i urednik i pjesnik optuženi za remećenje javnog mira. Iako su ih provizorni zemaljski sud u Zagrebu, a zatim i Banski stol oslobodili krivnje, Vrhovni sud u Beču osudio ih je na šest mjeseci tamnice te zabranu javne djelatnosti.¹⁴⁹

¹⁴⁴ Ibid. 155.

¹⁴⁵ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 406.

¹⁴⁶ Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, 33.

¹⁴⁷ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 404.

¹⁴⁸ Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, 32-33.

¹⁴⁹ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 405.

Prema drugom izvoru optuženi su na dvije godine "teške robije u lancima", ali su pušteni nakon šest mjeseci.¹⁵⁰

Pracene budnim oko policije urednicima novina preostalo je prenositi politička zbivanja iz službenog bečkog glasila te se više usredotočiti na nepolitičke teme. Svakodnevna zbivanja, aktualna događanja, književnost, kultura ili znanost postaju glavne vijesti.

Godine 1854. u Zagrebu postoje dvije tiskare, četiri knjižare, jedna litografija i četiri knjižnice.¹⁵¹ Krajem neoapsolutističkog razdoblja 1860. godine na hrvatskom jeziku izlazi pet listova: Narodne novine, Katolički list, Gospodarski list i Napredak.¹⁵²

3.8 KAZALIŠTE: NJEMAČKA SCENA NA MARKOVU TRGU

Početak novije hrvatske kazališne povijesti označava izvedba djela "Juran i Sofija ili Turci pod Siskom" Ivana Kukuljevića Sakcinskog 10. lipnja 1840. u kazalištu na Markovom trgu u Zagrebu. No to nikako nije značilo kontinuitet predstava na hrvatskom jeziku.¹⁵³ Dapače, u sljedećim će godinama dominantne biti predstave na stranom jeziku, njemačkom ili talijanskom, dok će se hrvatski sa scene čuti rijetko ili nikako. Posljedica je to složenih političkih zbivanja, od promjena 1848. do desetljeća bečkog apsolutizma 1850-ih.

Za vrijeme revolucionarnih zbivanja 1848. u kazalištu u Zagrebu nastupa stanka. Brojni su problemi tadašnje hrvatske kazališne scene. Kazalište na Markovom trgu je pripadalo trgovcu Kristoforu Stankoviću koji ga je 1834. godine sagradio novcem dobivenim na bečkoj lutriji. On je kazalište davao u najam kazališnim trupama ili poduzetnicima, bez naknade, ali je sebi prisvajao novac od loža. Ansambl glumaca koji je izvodio predstave na hrvatskom jeziku bio je malobrojan toliko da su predstave koje su zahtijevale više glumaca otkazivane ili mijenjane kako bi se smanjio broj likova. Originalnih predstava je nedostajalo, a prijevodi stranih predstava na hrvatski bili su često slabije kvalitete. Posjećenost hrvatskih predstava bila je slaba

Važan događaj predstavlja osnivanje Društva dragovoljaca zagrebačkih 14. veljače 1849. godine, koje broji 85 članova na čelu sa Dimitrijem Demeterom i Ognjenom Štrigom. U samom

¹⁵⁰ Andrić, *Pod apsolutizmom; Iz ratničke književnosti Hrvatske*, 24.

¹⁵¹ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 407.

¹⁵² Ibid. 407.

¹⁵³ Nikola Batušić, ur., *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu: 1860 – 1985*. (Zagreb: Hrvatsko narodno kazalište: Školska knjiga, 1985), 93.

pravilniku društva - "Pravila društva dobrovoljačkog" - navodi se svrha njegovog postojanja: "rasprostiranje listog narodnog jezika, budjenje ljubavi prema domovini i svemu, što je narodno slavensko, budjenje štovanja prema umjetnosti i plemenitom osjećaju, budjenje narodnog ponosa; ugodna narodna zabava domorodnog općinstva i osnivanje stalnog nar. kazališta".¹⁵⁴ Društvo se zalaže za izvođenje predstava na hrvatskom jeziku te raspisuje prvi književni natječaj za domaće dramsko djelo koje će se temeljiti na povijesti južnih ili drugih slavena.¹⁵⁵ Počinju izdavati kazališnu biblioteku "Igrokazi društva dobrovoljaca zagrebačkih"

Društvo se u studenom 1850. godine se obraća vladi sa molbom za potporom prije svega financijskom. U molbi koju je sastavio i potpisao Dimitrije Demeter traži se osiguravanje glavnica za uzdržavanje kazališta, da neki dobrovoljci postanu državni plaćenici te najvažnije, da se zgrada kazališta otkupi od Stankovića. Gotovo u isto vrijeme, 25. studenog 1850. ministar Aleksandar Bach propisuje "Kazališni red" (*Theater Ordnung*) kojim je omogućena cenzura jer su sva kazališta u carevini stavljena pod nadzor policijskih vlasti koje su svako djelo morale unaprijed odobriti za izvedbu. Unatoč tome, veliku ulogu u osiguravanju zahtjeva imao je ban Jelačić koji u svome proglasu od 13. prosinca 1851. ističe važnost potrebe osnivanja narodnog kazališta: "Jedna je između glavnijih zadaća pučkog izobraženja, koje se nalazi još u razvitku, utemeljenje nar. kazališta. Želja se za kazalištem javlja u našem narodu sve silnije i jače. I zaista, bez nar. kazališta nema nade, da će se razviti naša književnost, dakle ni napredak našeg duševnog izobraženja. Da je kazalište potreba narodna, a isto tako i naglavni uvjet za narodno izobraženje, učimo se iz narodnog života sadanjih najizobraženijih naroda. (...) "¹⁵⁶ Nadalje poziva "4000 rodoljuba koji su pripravnici da polože 25 for. (forinti op.a.) na žrtvenik domovine (.)", a u zamjenu će dobiti dionice. Cilj je prikupiti 100 000 forinti u srebru za kupnju i opremanje kazališnog doma te kroz godine isplaćivati kamate dioničarima. Također, ban nudi 20 loža u prizemlju i na prvom katu u zajam na 32 godine za iznos od 1000 forinti po loži.¹⁵⁷ Poziv rodoljubima izazvao je oduševljenje te novac dolazi sa svih strana od Varaždina do Rijeka, od Međimurja do Osijek i Vukovara. Već 27. prosinca 1851., samo dva tjedna nakon banova

¹⁵⁴ Nikola Andrić, *Spomen - knjiga hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade* (Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, Digitalizirana zagrebačka baština, 2009), 27.

¹⁵⁵ Batušić, ur., *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu: 1860 – 1985.*, 27.

¹⁵⁶ Andrić, *Spomen - knjiga hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade*, 28.

¹⁵⁷ Ibid. 29.

poziva, isplaćena je prva rata za Stankovićevo kazalište, a 1852. druga.¹⁵⁸ Tako je zajedničkim snagama kupljeno narodno kazalište.

Imenovan je odbor koji se sastojao od dva odsjeka - upravnog i umjetničkog. Na čelo upravnog odbora postavljen je Ambroz Vranyczany, pod kojim se nalaze odbornici Naum Malin i Gjuro Crndak. Umjetnički odbor činili su Dragutin Klobučarić kao predsjednik te Ivan Mažuranić i Saint Firmin kao odbornici. U odboru su također bili i Dimitrije Demeter, Ivan Kukuljević, Ljudevit Vukotinović i drugi. Tajnik odbora bio je Makso Prica, koji je ujedno bio i jedini koji je za svoju službu primao plaću dok su ostali poslove obnašali kao ponosni rodoljubi, bez naknade. Ubrzo odbor objavljuje natječaj u potrazi za glumcima koji bi izvodili predstave na hrvatskom jeziku. Odaziv je bio gotovo nikakav, prijavilo se tek petero glumaca, bez formalnog glumačkog obrazovanja. Ipak, 29. siječnja 1852. Društvo dragovoljaca na čelu sa Demeterom uspijeva postaviti predstavu "Gospodjice od St. Cyra" na sceni kazališta. No, uskoro se pokazalo da će to zbog manjka glumaca zadugo biti jedina predstava postavljena na hrvatskom jeziku. Uskoro odbor iz financijskih razloga zgradu kazališta daje u zakup stranim poduzetnicima te primat preuzimaju njemačke drame i talijanske opere. Takvo se stanje održalo do 1854. godine kada upravljanje ponovno preuzima odbor. Dimitrije Demeter odlazi u Beč kako bi, u nedostatku domaćih glumaca, pronašao strane koji mogu izvoditi predstave na njemačkom, ali i hrvatskom jeziku. Redatelj Rudolf Stefan pristao je na angažman te sa svojim ansamblom dolazi u Zagreb. Sezona kreće sa predstavama na njemačkom jeziku no 28. listopada održana je i prva na hrvatskom: "Gospodar i rob" te "Seoska kuća na drumu". Uskoro se pokazalo kako su njemačke predstave znatno kvalitetnije te samim time privlače i više publike. Izvedbe na hrvatskom, iako su te sezone (1854./1855.) prikazivane najviše četiri puta mjesečno, generirale su znatne gubitke. Kako su izgledali ti počeci u kojima strani glumci glume na hrvatskom dočarava Nikola Andrić svojim opisom izvedbe djela "Mejrma" Matije Bana 1855. godine: *"Zamislimo sebi slabo rasvijetljeno gledalište, a u njemu glava do glave čislo mladih rodoljuba. Iz loža zuri sablast prazninine ili, ako je vće koji njemački zvaničnik zalutao do svoje lože da sluša oduševljenje mladih zanešenjaka, na licu mu se razabirao autokratskio prezirni posmijeh. Zastor se digne, a nosilica se narodnog imena i naslovne uloge prikaže u licu pristare i nelijepje gospodje Ziegler, koja se riješila da pokuša bojnu sreću pred naivnim Hrvatima. Ne umije da razlikuje konsonanta*

¹⁵⁸ Ibid. 30.

hrv. jezika, a Hrvati hoće da je raznesu od sreće i zadovoljstva samo zato, što osjećaju, da im tudjinka laska, snizujući se, da zaslužuje sebi novac time, što je slabo naučila jednu ulogu u njihovom narodnom idiomu. Direktor Stefan, koji prije nekoliko godina nije možda nikada ni vidio Hrvata, prikazuje starca Novaka. U to ulazi stari Vejac - inače poslužnik kazališni, koji je u nestašici rođenih glumaca morao preuzeti ulogu tamničara - a u nevještini svojoj nije prilijepio dobro brkove, pa mu je desna strana otpala... Kad je trebalo da skine fes, snimi ujedno i vlasulju, te poče teškim jezikom deklamovati kao da su mu oni stihovi u hypnosi sugerirani."¹⁵⁹ U narednih nekoliko godina kazališna scena vidjela je tek rijetke predstave na narodnom jeziku. Ipak, istovremeno upravitelj Stefan uložio je velik trud na uvježbavanje hrvatskih glumaca i predstava. Hrvatski je ansambl 1857. brojio tek devet članova zbog čega je tekst djela ponekad morao biti mijenjan u nedostatku glumaca, čak i uz uskakanje članova njemačkog društva u neke manje uloge. Usprkos tome, pod Stefanovim ravnanjem pojavljuju se Ivana Bajza-Slavik, kasnija prvakinja drame koja je utjelovila Demeterovu Teutu, Karolina Norveg - Freudenreich, supruga Josipa Freudenreicha, najpoznatija subreta u kasnijim operetama ili Stjepan Andrijević, glumac koji tumači jednu od glavnih uloga u Freudenreichovim "Graničarima". Upravo se Josip Freudenreich, učitelj, redatelj, pisac i glumac, nametnuo kao ključna figura hrvatskog kazališta u njegovim teškim počecima. Njegovi "Graničari" izvedeni su po prvi puta 7. veljače 1857. donijeli su mu velik uspjeh. Već sljedeće godine, točnije 6. siječnja 1858. izvedena je njegova "Crna kraljica". Za obje predstave glazbu je skladao Franjo Pokorni, inače osnivač prvog građanskog puhačkog orkestra u Zagrebu 1850. godine. Pod Freudenreichovim vodstvom kazalište je tijekom razdoblja Bachova apsolutizma gostovalo i u drugim gradovima. Tako 1852. posjećuju Varaždin, Bjelovar, Petrinju i Glinu, 1855. Karlovac, 1857. Karlovac i Sisak te 1858. ponovno Karlovac.¹⁶⁰ Važno je istaknuti kako je na zagrebačkoj sceni 2. veljače 1858. u predstavi "Sastanak u gradu Zrinju" Ljudevita Vukotinovića debitirao Adam Mandrović, poznati glumac te kasniji ravnatelj drame i intendant kazališta.

Društvo dioničara konstituirano nakon Jelačićevog proglasa u međuvremenu je poslalo pravilnik društva na potvrdu ministarstvu. Nakon nekoliko godina odgađanja apsolutistička vlada u Beču odgovara kako svrha društva ne smije biti osnivanje i održavanje hrvatskog nego zagrebačkog kazališta što podrazumijeva da društvo ne podržava samo hrvatski jezik nego i

¹⁵⁹ Ibid. 34.

¹⁶⁰ Batušić, ur., *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu: 1860 – 1985.*, 306.

ostale, prvenstveno njemački. Nakon odbijanja takve ideje uz obrazloženje kako je takav stav u suprotnosti sa Jelačićevim proglasom na temelju kojega je društvo osnovano, ministarstvo odlukom od 29. siječnja 1859. odlučuje raspustiti dioničko društvo. Kazalište će se preuzeti na teret zemlje, a imetak društva biti će likvidiran. Ipak, takva odluka nikada nije provedena jer je društvo uspjelo odugovlačiti sa likvidacijom sve do povratka ustavnosti.¹⁶¹ Već prije konačne odluke kazalište je preuzeo poduzetnik Hugo Wallburg, a u ugovoru o preuzimanju nije bilo govora o hrvatskim predstavama niti o zadržavanju hrvatskih glumaca. Hrvatski ansambl je raspušten.

Tijekom 1859. i prve polovine 1860. godine na zagrebačkoj sceni nije prikazana niti jedna predstava na narodnom jeziku. Zanimljivo, između 12. srpnja i 28. kolovoza 1860. mađarsko društvo Stjepana Reszlera održalo je nekoliko predstava u kazalištu na Markovom trgu. Zagrebačka publika s oduševljenjem je dočekala Mađare izražavajući tako suosjećanje i zajednički otpor austrijskoj hegemoniji.

Nakon poraza Austrije u Italiji te smjene ministra Bacha, dolazi do postepenog slabljenja apsolutizma. Raspisuje se natječaj za zakup kazališta na dvije godine uz obvezu da se uz predstave na njemačkom i opere na talijanskom održavati i izvedbe na hrvatskom jeziku. Uvjetovano je da se na hrvatskom jeziku godišnje mora održati barem 48 predstava, izvornih ili u dobrom prijevodu te da ansambl treba popuniti i hrvatskim glumcima.¹⁶² Impresario Ulisse Brambilla iz Milana, čija je trupa više puta nastupala u Zagrebu, zakupio je kazalište. Vlada imenuje novi kazališni odbor u kojem su se nalazili Stjepan Drašković kao predsjednik, Dragutin Jelačić kao potpredsjednik te Adolf Veber-Tkalčević, Bartol Smaić, Matija Mrazović. Josip Žuvić, Ljudevit Vukotinović, Ivan Kukuljević, Josip Vranjican, Koloman Bedeković, Jovan Subotić, Filip Tallet, Naum Malin, Gustav Prandau, Janko Car i Dragojlo Kušan. Na inzistiranje odbora iz Beča je natrag pozvan i Josip Freudenreich. Freudenreich kao redatelj i Demeter kao dramaturg vodili su kazalište.¹⁶³ Raspisuje se natječaj za hrvatske glumce.

¹⁶¹ Ibid. 36.

¹⁶² Ibid. 94.

¹⁶³ Ibid. 95.

Nova sezona otvorena je 29. rujna 1860. predstavom "Crna Kraljica" Josipa Freudenreicha, prvom na hrvatskom u više od godinu dana. Predstavi je prethodio "Prolog" koji je izveo sam Freudenreich, a napisao Božidar Mažuranić:

Moć ćeš opet, o narode slavni,

U zercalu gledat Talijinu

Poviestnicu minulieh lietah,

Slike trbi vazda drage i mile...

Vidiet ćeš one vitezove,

Častne sine svoje domovine,

Car-Lazara, Miloš Obilića,

Frankopana, Zrinovića bana...

Nježno sieme, netom posijano,

Sunca treba, blago da ga grije,

Vedra neba, tiho da mu sjaje,

Kiše blage, a i rose hladne,

I ovo će naše sieme malo,

Njegovano od hervatskog roda,

Rast i postat velikijem stablom,

Razširiti svoje grane jake

I uzdićo glavu pod oblake:

Nek oholi ini vide puci,

Ki se dile da su duhom jaki,

Da hrvatska zemlja prezirana,

Mačem kaznit inostrance znade,

Al i muzah u njoj da imade!

Ova predstava važna je za povijest hrvatskog kazališta jer označava početak neprekidnog kontinuiranog izvođenja predstava na hrvatskom jeziku.¹⁶⁴

Konačno, Listopadskom diplomom vraćeno je ustavno stanje te brojno činovništvo ubrzano napušta Hrvatsku. Nezadovoljstvo dugogodišnjim ugnjetavanjem bilo je vidljivo na svakom uglu, a rodoljubni zanos odrazio se i na kazalište. Njemačke predstave održavale su se pred praznim gledalištem ili su otkazivane iako su se ulaznice dijelile i besplatno. U noći sa 23. na 24. studeni crnom su bojom premazani njemački natpisi i carski grbovi diljem Zagreba. Kulminacija se zbila 24. studenog 1860. kada je na repertoaru zagrebačkog kazališta bila drama "Peter von Szapar" Charlotte Birch-Pfeiffer na njemačkom jeziku. Što je uslijedilo dalje dočarava sljedeći opis: *"Pred večer akademijska omladina u kalpacima nakićena kao da će na slavu. Ustave se pred kazališnom zgradom, oštro gledaju rijetke njemačke posjetnike, živci im na licu podrhtavaju. I oni kupuju ulaznice. Udju. Gledalište je puno kao rijetko kada. Zastor se dignu, a gospodjice Etterih i Waidmann započnu svoj dialog. Slabo se čuje. Gospodjice opet počinju iznova, a glas im se pričinja još slabiji. Što je? Buka kao da se Homerovo more pokrenulo u svojim dubinama. I zazviždi prva sviralica; fijuk vjetra. Fospodjice se na pozornici nasmiješe kao da su naslutile. Buka raste, gromovi zatutnje, orkan se dignu. Gospodjice slegnu ramenima, a zastor se spusti. Nije, ci se po ložama stanu pogledavati, očima paliti nezadovoljnike u parteru, zazivati redarstvo, ali - sve uzalud. Svanuo je dan. Zastor se ponovno diže, a iz kulise izlazi g. Himmel u modrom fraku sa zlatnim pucetima. Razabire mu se po ustima da nešto govori, hochdeutsch je, al se ne čuje. Kad je vidio da nema pomoći, okrenuo se da podje. Žalostan! Tek se maknuo, a s modrog mu se fraka stade točiti žuta tekućina; ljuške padaju oko njega kao Danain zlatni dažd. S galerije se dobacuju slamni vijenci, trule jabuke i luk - crljenac. Zastor se spušta brže nego prvi put. Nekoliko trenutaka potraja u neizvijesnosti, a onda se ukaza na pozornici blagovjesnik Vilim Lesić, jedini Hrvat - glumac, koji je to veče imao posla na pozornici, i javi općinstvu, hrvatskim jezikom, da će se od sutra igrati hrvatski. Lesićeva kratka*

¹⁶⁴ Ibid. 97.

uloga bila je primljena s tolikim oduševljenjem kao nikad prije ni ikad kasnije ikoji umotvor u narodnom kazalištu. Nijemci su bili za uvijek odagnani s hrvatske pozornice."¹⁶⁵

Njemačke predstave su ukinute, njemački ansambl raspušten, a Brambilla otpušten uz odštetu. Scenografija i kostimi su otkupljeni, a upravu kazalištem preuzeo je odbor. Zanimljivo je kako su hrvatski glumci otpuštenim njemačkim kolegama pomogli prikupljanjem novca potrebnog za povratak kući. Njemačke predstave nisu u Zagrebu održavane dugi niz godina, do 1928. i gostovanja bečkog Burgtheatra.

Nakon godina gušenja narodnog jezika kako na sceni tako i izvan nje, ograničavanja razvoja hrvatske, a nametanja njemačke drame, kazalište je konačno postalo narodno, sa vlastitom kućom, ansamblom i redovitim izvedbama. Takvo je stanje i pravno potvrđeno 24. kolovoza 1861. kada Hrvatski sabor donosi zakon o "Kazalištu jugoslavenskom trojedne kraljevine". Već 1863. uvodi se opereta, a od 1870. izvedbom opere "Mislav" Ivana pl. Zajca djelovanje započinje i stalna opera. Zajc je imenovan ravnateljem kazališta, a August Šenoa dramaturgom nastavljajući tako niz velikana koji su imali vodeće uloge u najvažnijoj nacionalnoj kazališnoj kući.

3.9 ZAGREBAČKA (NAD)BISKUPIJA I JURAJ HAULIK

U Habsburškoj Monarhiji katolička Crkva je bila podređena državi još od doba prosvijećenog apsolutizma i reformi Josipa II. U revolucionarnim događanjima 1848. i njihovim posljedicama očitovali su se novi problemi za Crkvu prvenstveno kroz ukidanje feudalnih odnosa, raspodjelu zemlje i zahtjeve za liberalizacijom crkvene organizacije. Oktroirani ustav iz ožujka 1849. umanjuje جوزefinistički nadzor države nad Crkvom te dopušta da svaka zakonom priznata Crkva samostalno upravlja svojom organizacijom unutar zakona države. Iste godine održana je i biskupska konferencija u Beču na kojoj su ponovljeni zahtjevi za ukidanjem nadzora države, crkvenom samostalnošću i slobodnom vezom s Rimom. Car je odluke konferencije potvrdio patentima 1850. i tako postavio temelje za sklapanje konkordata. Konkordat između cara Franje Josipa i pape Pija IX sklopljen je 18. kolovoza 1855. i njime Crkva u Monarhiji dobiva slobodu od države te utjecaj na mnogim područjima izvancrkvenog života kao što su školstvo i sudstvo.

¹⁶⁵ Andrić, *Spomen - knjiga hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade*, 39.

Na čelu zagrebačke biskupije od 1837. godine bio je Juraj Haulik (Trnava, Slovačka, 20. 04. 1788 – Zagreb, 11. 05. 1869) koji je i sam bio pobornik konkordata. Za konkordat Haulik smatra da je kao dogovor s papinstvom nužan u zemlji s katoličkom većinom. Već i ranije Haulik se pokazao kao protivnik liberalnih reformi unutar Crkve. U Zahtijevanjima naroda iz 1848. javlja se zahtjev za ukinućem celibata iza kojeg stoji dio svećenika među kojima je najpoznatiji ilirac Pavao Stoos koji o tome piše i knjigu. Javljaju se i ideje o uvođenju slavenske liturgije, ukidanjem svećeničke odjeće, a izražava se nezadovoljstvo raspolaganjem imovinom i niskim plaćama. Haulik poziva Stoosa da se odrekne svoje knjiga, što ovaj odbija, nakon čega mu biskup oduzima status podarcidakona što je izazvalo nezadovoljstvo liberalnih svećenika.¹⁶⁶ Ipak, s ukidanjem jozefinskog nadzora države nad crkvom, konzervativna struja prevladava i Haulik izlazi kao pobjednik. Valja napomenuti kako se nije naknadno obračunavao s protivnicima niti poduzimao daljnje stegovne mjere.

Zanimljivo, upravo u godinama rasprava unutar Crkve, točnije 6. siječnja 1849. u Zagrebu na poticaj biskupa Haulika počinje izlaziti Katolički list - prve crkvene novine. Katolički list bio pokrenut i kao glasnik konzervativnih dijelova Crkve nasuprot liberalnim je koji svjetovnim listovima koji su je često kritizirali. Izlazio je kao tjednik na osam stranica. Glavni urednik bio je Stjepan Muzler, a kasniji urednici: Nikola Horvat, Šimun Balenović, Juraj Posilović, Antun Bauer, Stjepan Korenić, Stjepan Bakšić, Nikola Kolare i posljednji Janko Penić. Od poznatijih suradnika treba izdvojiti: Franju Račkog, Ivana Tkalčića, Svetozara Rittig, Dragutina Kniewalda i mnoge druge. Izlazio od 1849. do 1945. (s iznimkom 1853. godine).

Burnih 1840-ih godina pokreće se i pitanje uzdizanja zagrebačke biskupije na razinu nadbiskupije. Zagrebačku biskupiju osnovao je 1094. ugarski kralj Ladislav. Od 17. stoljeća biskupija potpada pod kaločku nadbiskupiju sa sjedištem u Kaloči u Ugarskoj. Primas ugarske crkve bio je ostogonski nadbiskup. Već je hrvatski sabor 9. listopada 1845. između ostalih donio i zaključak o uzvišenju zagrebačke biskupije na status nadbiskupije te da joj se kao sufragani podvrgnu senjska, đakovačko - srijemska i križevačka biskupija. Od tog zahtjeva nije bilo ništa jer su uskoro nastupila revolucionarna događanja 1848. godine. Ban Jelačić raskinuo je političko-upravne veze sa Ugarskom, a ta odluka potvrđena je nametnutim ustavom iz ožujka 1849. godine. Budući da su raskinute sve političko-upravne veze sa Ugarskom, ponovno se javlja

¹⁶⁶ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 332.

i pitanje uređenja crkvenih odnosa sa Ugarskom. Ban Jelačić 14. siječnja 1850. zahtjeva od vlade u Beču da preispita pitanje izdvajanja zagrebačke biskupije i njenog uzvišenja na razinu nadbiskupije s obzirom na neprijateljsko raspoloženje Hrvata i Mađara te na činjenicu da je u zagrebačkoj biskupiji uveden hrvatski jezik koji je u kaločkoj biskupiji nepoznanica. Zahtjev je razmotrio ministar bogoštovlja i nastave Leo Thun te na temelju njega 26. veljače 1850. uputio vladi prijedlog da se zagrebačka biskupija uzvisi na status nadbiskupije. Opravdanost zahtjeva Thun obrazlaže kroz nekoliko točaka:

- „, 1. *Sedmostoljetnu povijest Zagrebačke biskupije koja je preživjela tatarske i turske provale.*
2. *Bogatu nadarbinu zagrebačkih biskupa i njenu teritorijalnu rasprostranjenost kojom nadilazi sve ugarske biskupije*
3. *Stoljetni časni položaj zagrebačkih biskupa u hrvatskom narodu, koji mu već odavna daje u saborima i kongregacijama titulu „Primas“, a uz to je zagrebački biskup često odlikovan činom bana ili banskog namjesnika.*
4. *Čast i dostojanstvo kraljevine hrvatske i njen zemljopisni položaj.*
5. *Nebrojene zasluge zagrebačkih biskupa za državu diljem stoljeća, pa i današnjeg biskupa Jurja Haulika.*¹⁶⁷

Nadalje Thun navodi kako je zagrebačka biskupija postojala prije sjedinjenja Hrvatske s Ugarskom. Ističe kako su veze između Hrvatske i Ugarske raskinute te da prema tome treba urediti i crkvene odnose. Napominje kako car kao "apostolski kralj" ima pravo krojiti crkvene granice te da su se mnogi njegovi prethodnici koristili tim pravo i uvijek naišli na odobravanje Vatikana.¹⁶⁸ Također, istaknuo je kako je Zagreb sjedište zemaljske vlasti sa 13 000 stanovnika što se ne smije zanemariti.

Vlada je o prijedlogu raspravljala 9. ožujka 1850. te je zaključak da će se mišljenje ostrogonskog nadbiskupa i Vatikana tražiti tek kada car odobri prijedlog. Ipak car je prije donošenja konačne odluke želio čuti mišljenje nadbiskupa ostrogonskog Janosa Scitovszkog i nadbiskupa kaločkog Ferenca Nadasdyja. Kao što se moglo i očekivati, odgovor ugarskih

¹⁶⁷ Ferdo Šišić, *Kako je postala zagrebačka nadbiskupija* (Zagreb, 1938), 6.

¹⁶⁸ Ibid. 7.

crkvenih velikodostojnika bio je suprotan željama zagrebačkog biskupa i bana. Istaknuli su kako političko-upravni odnosi nemaju veze sa crkvenim odnosima te su tezu potkrijepili sa nekoliko primjera iz prošlosti. Također, izrazili su strah kako bi izdvajanje biskupija Hrvatske i Slavonije upropastilo kaločku biskupiju.¹⁶⁹ Primivši službeni odgovor iz Ugarska, ministar Thun u novom je prijedlogu vladi pobio sve argumente nadbiskupa ističući važnost zahtjeva bana Jelačića. Prijedlog je ocijenjen pozitivno na sjednici vlade 7. kolovoza 1850. te upućen caru. Konačno, 12. kolovoza 1850., car je odlučio: "*Određujem biskupiju Zagrebačku metropolijom hrvatsko - slavonske crkvene provincije, i zato neka se uredi sve ostalo što treba.*"¹⁷⁰ Carevu odluku ministar Thun prenio je banu Jelačiću te ministru vanjskih poslova Schwarzenbergu koji je dobio zadatak da od Vatikana dobije odobrenje odluke kako bi se ona konačno mogla provesti u djelo. Katolički list od 31. kolovoza 1850. donosi vijest o odluci cara:

*"Iz sasvim pouzdana izvora (od biskupa Haulika preko bana Jelačića) možemo kao izvjesnu stvar javiti, da je odluku, kojom se biskupija zagrebačka podiže na arcibiskupiju, Njeg. Veličanstvo već potpisalo, i samo se sada objavljenje ove odluke očekiva. Sufraganai zagrebačkog nadbiskupa but će biskupi senjski, đakovački i križevački."*¹⁷¹

U sljedećem broju kao najvažnije pojedince zaslužne za ovu povijesnu odluku ističe nadbiskupa Haulika i bana Jelačića. Od toga trenutka Haulika se naziva nadbiskupom. Ipak, trebalo je pričekati konačnu potvrdu iz Pape Pia IX. No suprotno očekivanjima, ta će potvrda doći tek za dvije godine. Veliku ulogu u sporom donošenju potvrde igrao je utjecaj ugarski nadbiskupa - njihovo aktivno protivljenje i zakulisne igre kojima su pokušavali potaknuti Svetu Stolicu na odbijanje zahtjeva. Ministar Thun sa Vatikanom je bio u kontaktu preko ministra vanjskih poslova Schwarzenberga koji je pak predmet pozurivao preko carskog rimskog poslanika u Rimu, grofa Esterhazyja. Svoj utjecaj za pozitivno rješavanje stvari koristio je i papinski nuncij u Beču, nadbiskup Viale Prela. Veliki poticaj konačnoj potvrdi dala je smrt najgorljivijeg protivnika uspostave zagrebačke nadbiskupije, kaločkog nadbiskupa Franje Nadasdya 22. srpnja 1851. Ban Jelačić ponovno je pokazao inicijativu da se donošenje odluke ubrza. Dodatan razlog predstavljalo je nezadovoljstvo naroda donošenjem oktroiranog ustava posebno što su neki

¹⁶⁹ Ibid. 8.

¹⁷⁰ Ibid. 32. (Ich bestimme für die Metropole der kroatisch-slavonischen Kirchenprovinz das Bistum Agram, wornach die weiters notwendigen Verfügungen zu treffen sind.)

¹⁷¹ Ibid. 9.

smatrali da ban nije učinio dovoljno da bi se ono spriječilo. Također, obaviješću o ustoličenju nadbiskupije u Katoličkom dnevniku od 31. kolovoza 1850. narod je stvar prihvatio kao gotovu. Navedeno je nagnalo bana Jelačića da u listopadu 1851. posjeti cara u Beču te ga zamoli da iskoristi svoj utjecaj za brže donošenje odluke. Posjet je popratio i pismenim objašnjenjem. Jelačićev izvještaj poslan je Esterhazyu u Rim no niti od toga nije bilo ništa. Kako je vrijeme prolazilo novi problemi su se gomilali, od potrebe za imenovanjem novog kaločkog nadbiskupa do smrti ministra Schwarzenberga. Konačno 20. rujna 1852. državni sekretar, kardinal Antonelli javio je grofu Esterhazyu da je Sveti Otac: *"na ponovne molbe Njeg. Veličanstva cara austrijskoga i njegove carske vlade osnovao novu vrkvenu metropoliju u Hrvatskoj, uzdignuvši crkvu zagrebačku na stepen metropolije i povrgavši joj sufragane biskupije bosansku (đakovačko - srijemsku), senjsku, križevačku, beogradsko - smederevsku i kninsku. Ujedno su dana shodna naređena Svetoj Kongregaciji konsistorialnoj, da što prije otpremi uobičajena akta."*¹⁷²

Kada je zaprimio poruku iz Rima, ministar Thun je uočio neugodnu grešku. Naime, u dopisu se pod sufragane zagrebačke nadbiskupije navodi i kninska biskupija što nije bilo navedeno u carevoj odluci od 12. kolovoza 1850. U strahu da takva odluka ne postane opasan presedan Thun je od Esterhazyu zatražio da se pobrine kako bi konačna papina odluka imala točan sadržaj. Napokon papinska bula *"Ubi primum placuit"* donesena je 11. prosinca 1852. godine. Dokument na 50 stranica pergamene, sa olovnim pečatom pape Pia IX, danas se nalazi u fondu Prezidijal Haulik u Nadbiskupskom arhivu na zagrebačkom Kaptolu.¹⁷³ Papinska bula predstavlja jedan od najvažnijih dokumenata za Katoličku crkvu u Hrvatskoj uopće kao simbol crkvenig odvajanja od Ugarske i hrvatske crkvene neovisnosti.

27. veljače 1853. Haulik je pred nuncijem Viale Prela u Beču položio vjeroispovijedanje. Velika svečanost ustoličenja Haulika kao biskupa predviđena je za 8. svibanj 1853. Za organizaciju događaja uvelike se pobrinuo sam Haulik. Kako 1853. godine Katolički list nije izlazio najbolji opis svečanosti donose Narodne novine od 9. svibnja 1853.:

"Sedamstogodišnja biskupija zagrebačka postala je danas milošću Njeg. c. kr. Apostolskog Veličanstva cara i odobrenjem Svetog Oca Pape de facto ono, za čim je narod hrvatsko -

¹⁷² Ibid. 15.

¹⁷³ Andrija Lukinović, *Zagreb - devetstoljetna biskupija* (Zagreb: Glas Koncila, 1995),335.

slavonski već od davnoga vremena težio, to jest, postala je nadbiskupijom i time u krajevima našim prizivnim duhovnim stolom. Važnost događaja toga, što su ga okolnosti vremena i ina razmjerja još većma uzdižu, uvidit će svaki kome je stalo do slave svoje domovine.

Jučer (t. j. 7 maja) kao na dan, kad je imala Njegova Jasnost, gospodin kardinal i Nuncious apostolski u Beču, Viale Prela, ovamo doći, da obavi znamenitu ovu svečanost, sabrali su se oko 6 $\frac{1}{2}$ sati pred veler svi viši dostojanstvenici, vojni i građanski, pred nadbiskupovom rezidencijom, gdje je konak za Njeg. Jasnost kardinala spremljen bio. Tude bijaše također namještena jedna počasna satnija ovdašnje posadne pukovnije nadvojvode Sigismunda s barjakom i bandom. Javili smo već, da su dva kanonika, imenito gg. Kralj i Ročić, Njeg. Jasnosti tija do Poljčana (u Štajerskoj) na susret pošla. Kod Črnomerca, gdje podričje ove varoške općine (Zagreba) počinje, dočekaše Njeg. Jasnost Preuzvišeni nadbiskup Haulik, Presvjetli biskup Smičiklas i Strossmayer. načelnik gradski s općinskim vijećem, mnogobrojni kanonici i poslanici s raznih krajeva, kao i ina otmjenija lica. Za to vrijeme učinjen je od nadbiskupova grada špalir, koji se je protegao preko Jelačićeva trga i duž cijele gornje i donje Ilice. Špalir su sačinjavali svećenici, školska mladež i cehovi. Svijetli ban dočekaao je visokog gosta u sobama njegovog konaka. Poslije 7 sati oglase sva zvona svih crkvi da se Njeg. Jasnost gradu približuje. Mnogobrojne kočije, dvo- četvero i šestoprežne pratile su Njeg. Jasnost do grada. Njeg. Jasnost dovezla se s Preuzvišenim nadbiskupom u ovoga sjajnoj gala - kočiji i pozdravljala je ljubazno mnogobrojni sakupljeni narod.

U večer istoga dana priređena bijaše u slavu visokog gosta sjajna bakljada. Bakljaši - samo građanstvo - zajedno s bandom ovdašnje posade krenuli su u 9 sati preko Kamenite i Duge ulice i Jelačićeva trga ka konaku Njeg. Jasnosti, gdje je banda nekoliko izvrsnih komada odigrala. Gosp. kardinal pokazao se na prozoru te ga je žiteljstvo sa "Živio!" pozdravilo.

Danas (8 maja) u 9 sati sakupili su se u prvostolnoj crkvi Sv. Stjepana opet svikoliki dostojanstvenici, građanski i vojni, na kojih čelu Svjetli Ban barun Jelačić, da prisustvuju obavljenju rijetke svečanosti. Iza kak je Njeg. Eminencija po mnogobrojnem svećenstvu u crkvu uvedena bila, započe funkcija Njeg. Jasnosti. Gosp. kardinal uzevši mjesto pod nebom s desnog kraja oltara, govorio je slovo (latinskim jezikom) razloživši u njemu svoju misiju. Zatim je dao pročitati papinsku bulu, kojom se biskupija zagrebačka uzdiže na nadbiskupiju, a Preuzvišenom

gospodinu Hauliku podjeljuje plašt nadbiskupski (pallium). Poslije pročitane bule držao je Preuzvišeni nadbiskup govor, iza kojega je gospodin Nuncius otpjevao misu uz asistenciju biskupa kruževačkog i đakovačkog. Po dovršenoj misi stavio je kardinal novom nadbiskupu nadbiskupski plašt i predap mu nadbiskupski krst, kojim je ovaj zatim puk blagoslovio. Nato je otpjevano "Tebe Boga hvalimo" a svećenstvo je pošlo "ad osculum manus" novom nadbiskupu. Nakon dovršenih obreda učinila su sva poslanstva naklon Njegovoj Eminenciji.

U tri sata bijaše objed kod Njeg. Preuzvišenosti nadbiskupa, kod kojeg je do 400 osoba prisustvovalo. Zdravice napite su u zdravlja Njeg. Veličanstva Cara, Njeg. Svetosti Pape, Nuncija, Svijetlog Bana i novoga nadbiskupa.

U večer bijaše cijela varoš svečano rasvijetljena. Dok je banda ovdašnje posade svirajući obilazila gradske ulice i pred konakom Njeg. Jasnosti izvela nekoliko komada, bijaše u Narodnom kazališti i slavu uzvišenja Preuzvišenoga gospodina nadbiskupa po dobrovoljcima predstavljen komad "Gozba", drama u tri čina od Ljudevita Vukotinovića.

Kazalište bješe dupkom puno napunjeno i izvanjsko njegovo pozorište sjajno rasvijetljeno. Svijetli Ban, gospodin barun Jelačić, kod došašća svoga, gromornim je "Živio" pozdravljen. Njegova Eminencija kardinal i Njeg. Preuzvišenost nadbiskup nisu bili u kazalištu. Oko 10 sati provezla se Njeg. Jasnost s preuzvišenim gospodinom nadbiskupom po rasvijetljenim gradskim ulicama i bijaše po mnogobrojnom žiteljstvu radosno pozdravljana.

Tako smo zaključili dan, koji će u povjesnici našeg naroda ostati duboko zabilježen."¹⁷⁴

Za svečanost ustoličenja nadbiskup Haulik dao je kod poznatog zagrebačkog medaljara Radničkog napraviti spomen medalju. Na prednjoj strani su zagrebačka katedrala i Haulikov grb, a sa stražnje strane natpis na latinskom: "Pomoću velikog dobrog Boga, a dobrohotnim pristankom na prastare želje kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije cara Franje Josip I stolna crkva zagrebačka apostolskom vlašću Pije pape IX uzvišena je na metropolotansku godine obnovljenog spasa 1853. za prvog nadbiskupa Jurja Haulika Varaljskog."¹⁷⁵

¹⁷⁴ Šišić, *Kako je postala zagrebačka nadbiskupija*, 16-18.

¹⁷⁵ Lukinović, *Zagreb - devetstoljetna biskupija*, 336.

Usprkos uzvišenju na rang nadbiskupa Haulik se još nije u potpunosti riješio pritiska ostrogonskog nadbiskupa. Ignorirajući odluku cara i Svete Stolice ugarski primas Janos Scitovszky uredno je pozivao Haulika i njegove sufragane na biskupske konferencije kao da su mu još uvijek podređeni. Nemogavši pronaći drugo rješenje Haulik se za pomoć obraća caru preko ministra Thuna. Konačno car je 25. listopada 1855. dao za pravo Hauliku i prekorio ugarskog primasa te se zagrebačka nadbiskupija napokon u potpunosti riješila utjecaja ugarskog primasa.

Sljedeće godine nadbiskup Haulik proglašen je kardinalom, prvim u povijesti Zagreba. Svečanost predaje kardinalskih oznaka održana je 23. srpnja 1856. Po povratku u Zagreb priređen mu je veličanstven doček i koncert u zagrebačkoj katedrali.

Za nadbiskupa Haulika prevladavalo je mišljenje kako je moralan i častan čovjek. Ipak, bilo je i onih koji su mu zamjerali određene postupke u vrijeme neoapsolutizma. Dio svećenstva smatrao je da je previše naklonjen Beču i vladi te mu zamjerao potpuni nedostatak interesa za narodne potrebe, slobodu i vraćanje ustava. Istaknuti narodnjak Ivan Perkovac prigovorio mu je političku beskarakternost¹⁷⁶, a Franjo Rački njegovu je djelatnost opisao kao "hladnokrvnost za sve narodno".¹⁷⁷ Nadbiskupovo progermanizacijsko usmjerenje vidljivo je dovođenjem svećenika iz biskupije u Brixenu, u Tirolu, na pozicije predavača na zagrebačkom sjemeništu. Kako nisu uopće znali hrvatski predavali su isključivo na njemačkom, što hrvatsko svećenstvo, koje je Haulik zanemario prilikom popunjavanja pozicija, nikako nije odobravalo. Takva je klima rezultirala glasinama i ogovaranjima na račun omraženih svećenika. Najzanimljivija je anegdota o ljestvama koje su noću viđane naslonjene na vrtnu ogradu kuće u kojoj su stanovali Tirolci. Vijest se vrlo brzo proširila gradom dovodeći moral Tirolaca u pitanje.¹⁷⁸ Ponovne osude Haulik je izazvao dovođenjem Isusovaca. Obnovljeni red (ukinut 1773., obnovljen 1814. op.a.) na poziv Haulika dolazi na propovjedničke misije u Zagreb. Prva misija u Zagrebu trajala je od 15. do 29. travnja 1855., a održala su je petorica isusovaca, dvojica Talijana - Vincenzo Basile i Antonyo Ayala - iz Dalmacije te trojica iz Beča: Maksimilian Klinkowstroem, Theodor Schmude i Adalberet Weiss iz Beča. Haulik je naredio da narod iz

¹⁷⁶Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 84.-85.

¹⁷⁷ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 344.

¹⁷⁸ Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 48.

okolnih župa dođe u Zagreb prisustvovati misijama. Prvu, u zagrebačkoj katedrali, otvorio je sam nadbiskup, a prisustvovao je i ban Jelačić. Propovijedi su se održavale u katedrali i na hrvatskom te u crkvi sv. Katarine na njemačkom jeziku. Iako su misije u narodu smatrane "sredstvom Haulikove germanizacije"¹⁷⁹, propovijedi su bile vrlo uspješne, a crkve dupkom pune. Zbog velike posjećenosti svakog je dana ispovijedalo 14 svećenika, a upravitelj kazališta molio je nadbiskupa za odštetu jer nije imao posjetitelja.¹⁸⁰ O kvaliteti propovijedi govori i Janez Trdina koji Klinkowstroema naziva "genijalnim govornikom".¹⁸¹ Sljedećih su godina isusovci održali misije na širem području zagrebačke županije. Ipak, Haulikova ideja da se crkva sv. Katarine vrati isusovcima te da se oni nastane u Zagrebu naišla je na suprotstavljanje građanstva i dijela svećenstva. Na kraju 1858. godine isusovci su smješteni u Požegu.

Velik dio svećenstva u tom razdoblju bio je protiv germanizacije iz Beča pa su često ignorirali pozive ureda ili pitanja porezne komisije na njemačkom jeziku, iako su mnogi znali njemački. Poziv bi spremili ne obazirući se na rokove sve dok ih službena osoba ne bi posjetila te su tada zahtijevali da im se dopis rastumači na hrvatskom jeziku.¹⁸²

Kardinala Jurja Haulika nikako ne treba promatrati isključivo kroz prizmu konzervativnog germanizatora naklonjenog bečkom središtu već i kao važnu ličnost u turbulentnom razdoblju hrvatske povijesti, prvog zagrebačkog nadbiskupa i kardinala te mecenu hrvatske kulture. Po odstupanju bana Hallera, Haulik je preuzeo bansko namjesništvo te je pod njegovim predsjedanjem Sabor donio povijesnu odluku 23. listopada 1847. o uvođenju hrvatskog jezika u javne poslove. Haulik je donirao velike iznose vlastitog novca za uređenje zagrebačke katedrale koju je nazivao svojom "predragom zaručnicom". Tako je 1852. naručio nove orgulje iz svjetski poznate radionice Walcker iz Ludwigsburga. Orgulje su postavljene u katedralu 1855. kao jedne od pet najboljih ikada proizvedenih u cijenoj radionici te se koriste i danas.¹⁸³ Napravljene su u gotskom slogu od hrastovine, visoke 50 stopa. Ukrašene su sa sedam kipova i tri grba.¹⁸⁴ Osim zagrebačke prvostolnice Haulik je brinuo i financijski pomagao i brojne druge

¹⁷⁹ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 347.

¹⁸⁰ Valentin Miklobušec, "Drugi dolazak isusovaca u sjevernu Hrvatsku (I. dio) Prvi dodiri i počeci suradnje nakon ponovne uspostave Reda", *Obnovljeni život* 60, br. 2 (2005):189. <https://hrcak.srce.hr/1102>

¹⁸¹ Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 48.

¹⁸² Trdina, *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*, 92.

¹⁸³ Lukinović, *Zagreb - devetstoljetna biskupija*, 343.

¹⁸⁴ Hirc, *Stari Zagreb*, 216.

crkve diljem civilne Hrvatske i Slavonije, ali i svjetovne organizacije i društva kao što su Jugoslavenska akademija, Hrvatski glazbeni zavod, Zagrebačko svučilište, Društvo za povjesticu jugoslavensku i druga.¹⁸⁵ Kardinal Haulik 1856. osnovao je Katoličko dietičko društvo u Zagrebu, organizaciju za zaštitu prava kalfa, koje se može smatrati početkom sindikalne djelatnosti u Hrvatskoj. Na čelu društva bio je isusovac Fidelis Hoeppeger, a predavači su bili i neki istaknuti Hrvati kao Vjekoslav Babukić i Matija Mesić. Usprkos tome društvo je imalo njemačko usmjerenje zbog čega je izloženo kritikama. Haulik je zaslužan i za osnivanje Udruge sv. Vinka Paulskog u Zagrebu 1858. Riječ je o katoličkoj karitativnoj udruzi koja duhovno i materijalno pomaže potrebitima, a djeluje i danas. Također, na njegovu inicijativu osnovano je i Hrvatsko književno društvo svetog Jeronima 1868. godine koje se sve do danas bavi izdavačkom djelatnošću.

Zanimljivo je da iako je bio biskup u to vrijeme te je od cara Ferdinanda određen za instalaciju Josipa Jelačića kao bana ipak nije uopće prisustvovao svečanosti. Bana je ustoličio srpski patrijarh i mitropolit Josif Rajačić. Haulik je žaljenje zbog toga što ban nije instaliran od strane katoličkog biskupa izražavao još 1864. godine u pismu Požeškoj županiji.¹⁸⁶ Razlog takvom razvoju događaja moguće je tražiti u postupku Ljudevita Gaja koji je nagovorio " *velik broj zastupnika ... da ga prate do biskupa Haulika i da ovoga upoznaju s pravim osjećajima stanovnika glavnoga grada Hrvatske, koji su u njemu gledali otvorenog neprijatelja njihove narodnosti, te da mu savjetuju neka se više nikada ne pojavi u Zagrebu, gdje mu ne bi mogli zajamčiti čak ni osobnu sigurnost*".¹⁸⁷ Razlog pak takvom raspoloženju narodnih zastupnika moglo bi biti Haulikovo odbijanje da bude vođa izaslanstva koje je trebalo predati Zahtijevanja naroda caru. Problem je predstavljala već spomenuta točka o ukidanju celibata. Reakcija zastupnika rastužila je Haulika te je odbio biti povjerenikom za ustoličenje bana i produljio je svoj ostanak u Beču. Razmišljao je i o radikalnijem činu jer je izjavio da je spreman "otići sa svoga biskupskog položaja, nakon što je izgubio povjerenje svoje pastve". Ipak na nagovor baruna Frane Kulmera odustao je od svog nauma.¹⁸⁸ Na čelu zagrebačke nadbiskupije Juraj Haulik ostati će sve do smrti 1869. godine.

¹⁸⁵ Lukinović, *Zagreb - devetstoljetna biskupija*, 343.

¹⁸⁶ Ibid. 326.

¹⁸⁷ Josip Kolanović, "GRADIVO: Zagrebački biskup Juraj Haulik i ustoličenje bana Josipa Jelačića", *Fontes* 03, br. 1 (1997): 179. <https://hrcaak.srce.hr/55268>

¹⁸⁸ ibid. 179.

Zagreb se 1857. dijelio na četiri rimokatoličke župe: Sv. Marko (Gornji grad), Sv. Marija (Kaptol), Sv. Petar (Vlaška ulica) i Sv. Ivan (Nova Ves), a i danas u svakom od tih zagrebačkih kvartova možemo pronaći crkvu navedenih svetaca zaštitnika.¹⁸⁹

3.10 FRANJO JOSIP I U ZAGREBU 1852. GODINE

Franjo Josip I. vladao je 68 godina i u tome razdoblju tri puta posjetio Zagreb. Dolasci cara podrazumijevali su opsežne pripreme i velike izdatke kako bi se ostavio što bolji dojam. Organizacija je uključivala i zemaljsku i gradsku upravu. Poduzimani su građevinski zahvati ne bi li grad izgledao što ljepše. Ulice su ukrašavane, a ljudi su dolazili sa svih strana ne bi li vidjeli Njegovo Veličanstvo. Velikodostojnici su pristizali ne bi li razmijenili koju riječ i pokazali se pred drugima.

Prvi puta mladi je car posjetio Zagreb 1852. o čemu će detaljnije biti riječ u ovom poglavlju. Drugi puta u Zagrebu je boravio od 8. do 11. ožujka 1869. godine zajedno sa kraljicom Elizabetom poznatijom kao Sissy. Par je došao u Zagreb povodom nedavnog sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe. Posljednji je posjet vjerojatno ponajviše ostao u sjećanju građana Zagreba, a možda i samoga cara. Car je u Zagrebu boravio od 14. do 16. listopada kako bi izrazio podršku omraženoj upravi bana Khuena Hedervarya. Tokom kraljeva posjeta studenti su, među kojima i Stjepan Radić, spalili mađarsku zastavu na glavnome zagrebačkom trg u znak neslaganja sa aktualnom politikom. Također tijekom ovog posjeta Franjo Josip svečano je otvorio novu zgradu Hrvatskog narodnog kazališta.

Prvi puta u Zagreb Franjo Josip dolazi u vrijeme neoapsolutizma. U Zagrebu su zbog njegova dolaska popločane ulice i grad je posebno ukrašen. "Terg Jelačića bana, Ilica, Markov terg pružaju osobito nieki neobični položaj i predstavljaju sliku malog Beča."¹⁹⁰ Na trgu Bana Jelačića izrađen je novi zdenac sa masivnim kamenim blokom u sredini na kojem se nalazio *"veliki i visoki kandelaber od bransiranog gvoždja sa pet svjetiljaka, koji bijaše 1851, odlikovan na izložbi u Londonu radi svoje umjetničke izradbe i Zagreb da je nabavio za 2500 for. u*

¹⁸⁹ Željko Holjevac, "Temelji modernizacije", 313.

¹⁹⁰ Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, Perić 35.

srebru." ¹⁹¹Danas je taj zdenac poznat pod imenom Manduševac.¹⁹² Kod Jurjavesi (današnji Maksimir) i u Vlaškoj ulici postavljeni su slavoluci. U Zagreb su došli i mnogi velikodostojnici - dalmatinski namjesnik Lazar Mamula, senjski biskup Mirko Ožegović, đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer, križevački biskup Gavro Smičiklas i pakrački vladika Stefan Kragujević. Zbog cara i brojnih važnih gostiju ulice je osiguravao velik broj policajaca i vojnika¹⁹³ Svaki je siromah po naredbi dobio jednu forintu.

Mladi car Franjo Josip po uvođenju apsolutizma 1852. godine odlučio je proputovati Monarhiju kako bi posjetio što više krajeva i pridobio naklonost naroda. U jesen 1852. na red je došao i Zagreb u kojem je boravio od 2. do 6. listopada. U civilnu je Hrvatsku ušao 2. listopada iz Slovenije, preko Drave gdje ga je dočekaao ban Jelačić uz pratnju nakon čega je car nastavio prema Varaždinu. Smješten je u palači grofa Franje Draškovića. Nakon kraće ceremonije i razgleda grada car kreće prema Zagrebu. Putovanje do Zagreba trajalo je četiri sata uz glasno odobravanje masa čitavim putem. Oko pola četiri poslijepodne cara je kod Jurjavesi ponovno dočekaao ban Jelačić sa plemstvom. Na dočeku su se okupili svi hrvatski i slavonski velikodostojnici - jedan knez, 13 grofova, pet baruna, 10 generala te čitav katolički i pravoslavni episkopat.¹⁹⁴ Uz njih bila je i brojna vojska. Kolona je krenula prema Vlaškoj ulici gdje cara dočekuje predstavništvo grada Zagreba na čelu sa gradonačelnikom Jankom Kamaufom. Potom car odlazi na Kaptol gdje se susreće sa biskupom Jurajem Haulikom koji u katedrali služi Te deum u njegovu čast. Poslije mise na Jelačićevom trgu održana je smotra vojske. Potom se car Dugom i Kipnom ulicom (danas objedinjene u jednu ulicu - Radićevu) kroz Pivarsku ulicu (Basaričekova) uspeo do Banskih dvora gdje je odsjeo. Čitavim putem prolazio je kroz špalir kojeg su činili vojnici, banderijalci, cehovi, plemićka turopoljska kumpanija i djevojčice obučene u bijelo koje su bacale cvijeće pred carem. ¹⁹⁵ Navečer je u zagrebačkom kazalištu u čast cara izvedena opera Gaetanna Donizettia *Lucrezia Borgia*. Drugog dana careva boravka vrijeme je bilo vrlo loše. No jaka kiša i vjetar nisu spriječili cara da razgleda vojni logor na Črnomercu gdje je održana i vojna misa. Navečer je održan ples u Narodnom domu. Car je stigao oko 21 sat u

¹⁹¹ Hirc, *Stari Zagreb*, 515.

¹⁹² Franjo Bučar, "O posjeti Franje Josipa I g. 1852. u Zagrebu", *Narodna starina* 9, br. 23 (1930): 323. <https://hrcak.srce.hr/67228> XXXX

¹⁹³ Perić, *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*, 35.

¹⁹⁴ Bučar, "O posjeti Franje Josipa I g. 1852. u Zagrebu", 323.

¹⁹⁵ Hirc, *Stari Zagreb*, 74.

pratnji banove supruge Sofije popraćen povicima "Živio!". Vrhunac večeri bilo je Hrvatsko dvoransko kolo koje je izvela aristokracija i plemstvo. Car je zabavu napustio oko 22 i 30.¹⁹⁶ Trećeg dana vrijeme je bilo lijepo pa je car mogao razgledati grad. Potom je posjetio Narodni muzej. Poslijepodne u Jurjavesi (današnji Maksimir) održana je pučka svečanost na kojoj je cara dočekaao narod u narodnim nošnjama. Prilikom posjeta biskupskom ljetnikovcu na pročelju je izvješten natpis:

"Smok, cvietje, med, sirac prosti,

Za vladara slabi su pokloni,

Nit dostojni carskog lica dosti;

Al Ti oko milostivo sklono,

Te pogledaj oj čestiti care

Srca vierna, a ne slabe dare."¹⁹⁷

Poslije ručka u banskim dvorima na Markovu trgu u čast cara izvedena je serenada, bakljada i narodni ples. Navečer se car provozao kočijom kroz grad da bi vidio čarobnu rasvjetu neviđenu u Zagrebu.¹⁹⁸ Najljepše su bile osvjetljenje crkve, sv. Marka, sv. Katarine i Katedrala, a od privatnih kuća ona Ljudevita Gaja.¹⁹⁹ Posljednjeg jutra u Zagrebu, nakon ranojutarnjeg postrojavanja vojske na Črnomercu car je krenuo prema Karlovcu. Iako se po planu nakon posjeta Lombardiji u Beč trebao vratiti preko Zagreba, zbog lošeg vremena planovi su promijenjeni.²⁰⁰ Car je trebao doći 13. listopada, ali je dan ranije Sava poplavila i srušila most.²⁰¹

Najveću odgovornost prilikom posjeta Franje Josipa Zagrebu uz bana snosio je gradonačelnik Kamauf. Posebno je važno bilo pitanje sigurnosti cara te je ga je obično osiguravala velika oružana pratnja. Kamauf je smatrao da takvo što nije potrebno u Zagrebu te piše zagrebačkom županu Josipu Bunjevcu: *"Presvetli gospodine, nije došao naš milostivi car u*

¹⁹⁶ Ibid. 75.

¹⁹⁷ Ibid. 76

¹⁹⁸ Bučar, "O posjeti Franje Josipa I g. 1852. u Zagrebu", 324.

¹⁹⁹ Hirc, *Stari Zagreb*, 76.

²⁰⁰ Bučar, "O posjeti Franje Josipa I g. 1852. u Zagrebu", 324.

²⁰¹ Hirc, *Stari Zagreb*, 76.

sredinu izdajicah, da bi se morao kroz oružništvo od puka odcepljivati, već je došao i doći će u sredinu onih svojih vernih podanikah, koji su godine 1848. prvi svoju rel već podigli za uzdržavanje sjajne dinastij i celokupnosti monarkije, i u to ime mnogo žrtvah doprineli i koji su iste godine 1848. bez svakog žandara i vojnilkog reda mir i vernost uzderžali, došao je te doći će u onaj grad, koji je jur mnogo svečanostih kanoti prigodom najvišeg pokojnog Franje cara, zatim sjajnog oca našeg cara i dibnih palatinah, pak prigodom tolikih instalacijah od banah, biskupah i verovnih županah doživi, gde najveće veselje sa najvcim redom združeno vladalo je, bez da kakovi žandari, ali drugo oružništvo se pačalo bilo!"²⁰²

No je li Zagreb uistinu s oduševljenjem, kako to predviđa Kamauf, dočekaao Franju Josipa? Što se tiče atmosfere prilikom posjeta cara, postoji nekoliko vrlo oprečnih izvještaja. Lokalne novine pune su hvale za doček.²⁰³ No, određeni izvori govore suprotno. Pisma Karla Albrecht, tiskara koji je imao radnju u Demetrovoj ulici, govore da je doček bio "miserabilan" i da mu se car sažalio jer da je oduševljenje bilo vrlo slabo zbog čega su i car i ban bili nezadovoljni.²⁰⁴ I dok jedni razlog careva nezadovoljstva vide upravo u policijskom osiguranju koje je držalo oduševljeni narod toliko daleko od cara da nije mogao čuti njihovo klicanje i pozdrave,²⁰⁵ što se kosi i sa Kamaufovim idejama o nepotrebnosti osiguranja, drugi navode kako je car zapravo bio toliko oduševljen dočekom da se dopisom od 17. listopada 1852. zahvaljuje Zagrepčanima te odlikuje dostojanstvenike među kojima i Kamaufa.²⁰⁶ Istina je vjerojatno negdje između. Dolazak monarha u grad sigurno je potakao velik interes i oduševljenje jednih, dok je isti taj monarh među drugima bio omražen zbog ukidanja ustava i sustavne germanizacije.

4 SLOM NEOAPSOLUTIZMA

Neoapsolutizam je doživio slom na vanjskom i na unutarnjem planu. Prema van, Monarhija je ostala izolirana. Unatoč pomoći Rusije u gušenju revolucije 1849. godine, odnosi među silama su zahladili zbog proturuskog stava Austrije u Krimskom ratu. Prevlast u

²⁰² Milčec, *Zagrebački gradonačelnici*, 24-25.

²⁰³ Bučar, "O posjeti Franje Josipa I g. 1852. u Zagrebu", 324.

²⁰⁴ *ibid.* 325

²⁰⁵ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 83

²⁰⁶ Milčec, *Zagrebački gradonačelnici*, 25.

Njemačkom savezu nije ostvarena. Francuski car Napoleon zastupao je liberalne ideje nezavisnosti država, među kojima i Italije. Austriji će uskoro uslijediti prijetnja gubitka dijela vlastitog teritorija.

Prema unutra, stanovništvo je tražilo je promjene. Jednakost sviju podređenih jednakom sustavu vlasti uzrokovala je jednako nezadovoljstvo sviju sa sustavom vlasti. Dok je kod nekih nezadovoljstvo proizlazilo iz neostvarenih ideja iz 1848., kod svih je ono bilo rezultatom ukidanja ustava i visokih poreza. Velika financijska kriza započela je 1857. godine. Državna blagajna bila je prazna. Uskore će uslijediti prijetnja koja će ju dodatno isprazniti.

28. travnja 1859. godine car Franjo Josip objavio je rat Piemontu - Sardiniji. Camillo Cavour, budući prvi premijer Kraljevine Italije, postao je novim ministrom Piemonta - Sardinije te uskoro dobio garancije od francuskog cara Napoleona III za pomoć prilikom osvajanja Lombardije i Venecije, pokrajine koje su se nalazile u sklopu Habsburške Monarhije. Franjo Josip nije se mogao osloniti na nikoga od velikih sila. Sardiniji je uputio ultimatum o razoružanju te nakon isteka objavio rat. Slavnog Radetzskog na položaju guvernera Lombardije i Venecije zamijenio je manje sposoban Ferenc Gyulai koji je oklijevanjem omogućio da francuska vojska stigne upomoć sardinijskoj te je doživio poraz u bitci kod Magente. Potom je smijenjen, a vrhovno zapovjedništvo preuzima sam Franjo Josip što uskoro rezultira još gorim porazom kod Solferina kojim, nakon sklapanja primirja, Monarhija gubi Lombardiju. Rat je osim teritorijalnih gubitaka uzrokovao i veliko nezadovoljstvo stanovništva jer je u doba teške ekonomske krize financiran izvanrednim porezima. Istovremeno Ugarska se nalazi u predrevolucionarnom stanju zahtijevajući ustav uz ponavljanje četrdesetosmaških zahtjeva.

Car 5. ožujka saziva prošireno Carevinsko vijeće kako bi raspravljalo o financijama. Iz Hrvatske je pozvan Ambroz Vraniczany, iz Slavonije J.J. Strossmayer, a iz Dalmacije Frano Borelli. Strossmayer predlaže sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, no Borelli, iako priznaje kako u Dalmaciji prevladavaju Slavenim, ističe kako još nije došlo vrijeme za sjedinjenje.²⁰⁷ Uskoro kroz raspravu proširenog Carevinskog vijeća postaje očito da se financijski problemi mogu riješiti samo promjenom sistema - ukidanjem apsolutizma i

²⁰⁷ Neda Engelsfeld, *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća* (Zagreb: Pravni fakultet, 2006), 92.

jednoobraznog sustava . Rješenje se vidi u federalizaciji Monarhije na temelju historijsko - političkih osobnosti odnosno tradicionalnih različitosti dijelova države. Svaki dio federacije imao bi vlastitu samoupravu putem municipalnih organa, a jedinstvo bi se očuvalo zajedničkim zastupstvom u organima na razini države. Rezultat takvog prijedloga je Listopadska diploma, novi oktroirani ustav donesen 20. listopada 1860.²⁰⁸

Novim ustavom započet je postupni unutarnji preustroj koji će nekoliko godina kasnije rezultirati dualizmom. Prema ustavu austrijske su zemlje pod jedinstvenom upravom državnog ministra dok su u "ugarskom dijelu" ostvarena načela historijsko političkih osobnosti. To je značilo uspostavu županija, vraćanje zemaljskih sabora i slanje predstavnika u zajedničko Carevinsko vijeće. Osnovnu zakonodavnu djelatnost obavljali bi zemaljski sabori.

U Zagrebu zasjeda Banska konferencija na čelu sa banom Šokčevićem. Zahtjevi upućeni caru tek su djelomično ostvareni pa je tako hrvatski postao službenim jezikom te je osnovan Privremeni hrvatski dvorski dikasterij u Beču koji će od 3. veljače 1862. biti preimenovan u Hrvatsko – slavonsku dvorsku kancelariju s kancelarom Ivanom Mažuranićem. Hrvatska i Slavonija podijeljene su na sedam županija, a ubrzo dolazi i do imenovanja novih velikih župana. Za zagrebačku županiju postavljen je Ivan Kukuljević. Za gradonačelnika Zagreba 1861. je izabran Vjekoslav Frigan. Sjedinjenje s Dalmacijom ponovno je odgođeno za "kasnija vremena".

Nezadovoljstvo Listopadskom diplomom bilo je opće, liberalno građanstvo suprotstavljalo se favoriziranju plemstva i staleža, ugarska javnost bila je nezadovoljna neostvarenjem zahtjeva, a austrijske zemlje su ustav dobile samo kao obećanje.²⁰⁹

26. veljače 1861. objavljen je Veljački patent kao tumačenje i nadopuna Listopadske diplome. Zapravo je bio suprotan Listopadskoj diplomi - vraćen je centralizam. Carevinsko vijeće postaje dvodomno zastupstvo cijele Monarhije, sa osnovnim zakonodavnim pravom, no car zadržava sve osnovne prerogative čime je zapravo vijeće ostalo bez zakonodavne moći. U gornjem domu - Gospodskoj kući - sjede "virilisti" po osobnom pravu te od cara imenovani članovi. Donji dom - Dom zastupnika - čine 343 zastupnika izabrana od zemaljskih sabora, od čega Hrvatska i Slavonija šalju devet, a Dalmacija pet.²¹⁰ Carevinskom vijeću ograničeno je i

²⁰⁸ Gross, *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*, 119.

²⁰⁹ Josip Horvat, *Politička povijes Hrvatske* (Zagreb:August Cesarec, 1990), 161.

²¹⁰ Ibid. 163.

pravo odlučivanja o budžetu. Uvodi se Državno vijeće podložno i odgovorno samo caru kao njegov savjetodavni organ. Ukinuto je Namjesništvo te je na njegovo mjesto organizirano Kraljevsko namjesničko vijeće Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u Zagrebu pod predsjedanjem bana, podređeno Dikasteriju odnosno Hrvatsko – slavonskoj dvorskoj kancelariji. U Zagrebu je 30. lipnja 1862. osnovan i Stol sedmorice, vrhovni zemaljski sud, čime je Hrvatska sudski potpuno odvojena od Ugarske.

Sazivaju se zemaljski sabori u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji te Dalmaciji. Ugarski sabor protivi se Veljačkom patentu te ističe zahtjeve iz 1848. Dalmatinski sabor odbija poslati izaslanike u Hrvatski sabor, ali bira petoricu za Carevinsko vijeće. Time je ponovno otklonjeno pitanje pripajanja Dalmacije.

Hrvatski sabor sazvan je 26. veljače 1861. godine u Zagrebu te će zbog svog sastava i donesenih odluka predstavljati jedan od najvažnijih sabora u povijesti Hrvatske. Članak 42. donesen na zasjedanju sabora i potvrđen od cara odrediti će smjer buduće Hrvatsko – ugarske nagodbe. Razilaženje u mišljenjima o prirodi odnosa sa Austrijom i Ugarskom dovest će do postavljanja temelja budućih političkih stranaka i početka stranačkog života u Hrvatskoj. Također, sabor je potaknuo ideje osnivanja Sveučilišta, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti te Narodnog muzeja – važnih institucija koje će sve narednih godina biti osnovane u Zagrebu čime se potvrđuje važna uloga glavnoga grada u znanstvenom, kulturnom i političkom smislu. Konačno sabor je odbio poslati zastupnike na Carevinsko vijeće zbog čega je raspušten te sljedećih nekoliko godina neće zasjedati.

5 ZAKLJUČAK

Cilj ovoga rada bilo je prikazati život i događaje u Zagrebu u razdoblju neoapsolutizma. Radi boljeg razumijevanja i lakše usporedbe opisano je i stanje iz godina koje su prethodile otvorenom apsolutizmu. Velike promjene nastupaju već s revolucionarnom 1848. godinom. U Zagrebu je sazvan prvi nestaleški sabor, a Bansko vijeće predstavlja prvu vladu. Ubrzo dolazi do ujedinjenja nekoliko upravnih jedinica u jednu upravnu cjelinu - grad Zagreb. No Zagreb je za neoapsolutizma i dalje mali gradić na periferiji u odnosu na Beč ili Budimpeštu. U korist takvog zaključka govori broj od oko 17000 stanovnika 1857. godine. Prostorno obuhvaća tek Gradec, Kaptol te nekoliko ulica u Donjem gradu. Današnji glavni trg je blatna tržnica, a Trg Republike

Hrvatske predgrađe. Ipak, i kao takav Zagreb je glavni grad te društveno, političko i kulturno središte Hrvatske. Kroz nekoliko aspekata društvene stvarnosti želio sam prikazati utjecaj i promjene koje neoapsolutizam donosi u život Zagreba i njegova stanovništva

Germanizacija je jedna od značajki neoapsolutizma, a posebno je vidljiva na području školstva. Zagreb u usporedbi sa drugim gradovima Hrvatske i Slavonije u vrijeme neoapsolutizma nudi najbolju mogućnost obrazovanja. Uz niže i višu realku u Zagrebu postoji i gimnazija te Kraljevska pravoslavna akademija. Jačanjem germanizacije već početkom neoapsolutizma njemački postaje nastavni jezik u višim razredima gimnazije da bi zatim gotovo u potpunosti istisnuo hrvatski iz gimnazije i s Akademije. Krajem neoapsolutizma postaje jasno kako germanizacija putem školstva nije uspjela jer je bila usmjerena samo na više obrazovanje. Jedino što je postignuto nametanjem njemačkog jezika bilo je onemogućavanje kvalitetnog provođenja nastave jer velik broj učenika nije dovoljno poznao jezik da bi mogla pratiti nastavu. Povratkom ustavnosti vraćen je i hrvatski jezik u nastavu.

Birokracija kao odlika neoapsolutizma u Zagrebu se najbolje očitovala kroz doseljavanje brojnog činovništva. Zadatak činovnika bila je centralizacija i germanizacija uprave. Zbog svojih su odora ubrzo nazvani "Bachovim husarima" te do danas u društvenom sjećanju predstavljaju simbol razdoblja neoapsolutizma. Društvena nesigurnost u neoapsolutizmu prikazana je kroz poglavlje o policiji i žandarmeriji. Kontrolu društva i mjere sprječavanja otpora vladajućoj politici vršile su represivne snage. Određene skupine pojačano su nadzirane. Osjećaju nepovjerenja pridonosili su doušnici te prekoračenja ovlasti službenih osoba. Razdoblje neoapsolutizma obilježava i cenzura. Sloboda tiska je ograničena te novine i urednici imaju izbor pisati u skladu s nametnutim smjernicama ili se suočiti s kaznama. Novine su zabranjivane, a urednicima i novinarima je suđeno te su zatvarani.

Kulturnu hegemoniju prikazao sam kroz instituciju kazališta. Još mlado narodno kazalište već u svojim počecima susreće se s brojnim problemima. Od nedovoljno brojnog i obrazovanog ansambla, preko nedostatka originalnih djela na hrvatskom jeziku te loših prijevoda sve do dominacije njemačke drame i talijanske opere, kazalište u Zagrebu 1850-ih je godina prošlo težak put. Povratkom ustavnosti, zagrebačkom scenom počinju dominirati predstave na hrvatskom jeziku.

Iz navedenog pregleda proizlazi da je doba neoapsolutizma zaustavilo i unazadilo Zagreb, njegovo društvo i kulturu. No je li to stvarno tako? Germanizacija zasigurno nije pridonijela razvoju narodnih institucija niti razvoju hrvatskog jezika. S druge strane gostovanje njemačkih trupa i redatelja u Zagrebu nesumnjivo je pružilo neiskusnim domaćim redateljima i glumcima direktan uvid u svijet kazališta. Birokratizacija uprave pridonijela je stvaranju golemog birokratskog aparata koji je prikupljao suvišne i nepotrebne gomile podataka. Također, uredovanje na njemačkom dovelo je do zamjene domaćeg kadra stranim činovnicima od kojih mnogi nisu ni poznavali hrvatski jezik i kulturu. Ipak, centralizacije i reforma uprave u Zagrebu postavila je temelje modernoj upravi. Reorganizacija i uvođenje novih poluga vlasti raskrstilo je s ostacima feudalnog ustroja. Istovremeno stoljetna zagrebačka biskupija uz neupitan trud biskupa Haulika, ali i veliko zalaganje ministra Thuna i drugih, biva uzvišena na status nadbiskupije oslobodivši se tako u potpunosti ugarskog utjecaja.

Neoapsolutističko razdoblje vrijeme je u kojem nastaju temelji modernizacije Zagreba kao glavnog grada. Reforma uprave, prvi moderni popis stanovništva, otvaranje škola, ustoličenje nadbiskupije, uvođenje pravilnika i planiranja izgradnje, počeci industrije i prve tvornice, nove tehnologije i povezivanje - samo su neke od smjernica puta kojim će Zagreb ubrzano krenuti povratkom ustavnosti.

Zaključno smatram da je nužno istaknuti da iako razdoblje neoapsolutizma u svijesti društva ima negativan predznak i na prvu se povezuje s represijom, germanizacijom i cenzurom, postoje i brojni pozitivni pomaci. Na primjeru Zagreba vidljiv je napredak na nekoliko društvenih područja. No za konkretnije zaključke nedostaje istraživanja. Neoapsolutizam kao razdoblje, za Zagreb, ali i šire područje tema je koja u hrvatskoj historiografiji nije dovoljno istražena. Smatram kako je potrebno daljnje istraživanje, prije svega arhivske građe, ali i sekundarnih izvora kako bi se dobio bolji uvid u sve pozitivne i negativne tekovine neoapsolutizma.

6 BIBLIOGRAFIJA

- Andrić, Nikola. *Spomen - knjiga hrvatskog zem. kazališta pri otvaranju nove kazališne zgrade*. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, Digitalizirana zagrebačka baština, 2009.
- Andrić, Nikola. *Pod apsolutizmom; Iz ratničke književnosti Hrvatske*. Vinkovci: Privlačica, 1994.
- Antoljak, Stjepan. *Pregled hrvatske povijesti*. Split: Orbis: Laus, 1994.
- Batušić, Nikola, ur. *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu:1860 – 1985*. Zagreb: Hrvatsko narodno kazalište : Školska knjiga, 1985.
- Beuc, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj: (1527-1945)*. Zagreb: Arhiv Hrvatske, 1969.
- Blažina, Zdravko. *Zagreb jučer, danas, sutra*. Zagreb: Epoha, 1965.
- Bučar, Franjo. "O posjeti Franje Josipa I g. 1852. u Zagrebu". *Narodna starina* 9, br. 23 (1930): 323-325. <https://hrcak.srce.hr/67228>
- Buntak, Franjo. *Povijest Zagreba*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1996.
- Čengić, Dubravka. *Gradsko poglavarstvo Zagreb: 1850. - 1945.: inventar*. Zagreb: Državni arhiv u Zagrebu, 2003.
- Čengić, Dubravka. "Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1850-1918. godine". *Arhivski vjesnik*, br. 34-35 (1992): 97-107. <https://hrcak.srce.hr/68384>
- Dobronić, Lelja. *Zagrebačka akademija/Akademija Zagrebiensis: Visokoškolski studiji u Zagrebu 1633. - 1874*. Zagreb: Dom i svijet, 2004.
- Engelsfeld, Neda. *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća*. Zagreb: Pravni fakultet, 2006.
- Gross, Mirjana. *Počeci moderne Hrvatske: neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji: 1850-1860*. Zagreb: Globus: Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za hrvatsku povijest, 1985.
- Hirc, Dragutin. *Stari Zagreb*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008.
- Holjevac, Željko. "Temelji modernizacija: godine 1850. - 1862.". U *Povijest grada Zagreba: Knjiga 1.: Od prehistorije do 1918.*, ur. Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, 298-350. Zagreb: Novi Liber, 2012.
- Horvat, Josip. *Politička povijes Hrvatske*. Zagreb: August Cesarec, 1990.

- Horvat, Josip. *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*. Zagreb: Golden marketing, 2003.
- Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, 2007.
- Jelačić, Josip. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=28950> (posjet 15. 08. 2018.)
- Kahle, Darko. "Građevinski propisi grada Zagreba u razdoblju od 1850. do 1918. godine". *Prostor* 12, br. 2(28) (2004): 203-214. <https://hrcak.srce.hr/10754>
- Kolanović, Josip. "GRADIVO: Zagrebački biskup Juraj Haulik i ustoličenje bana Josipa Jelačića". *Fontes* 03, br. 1 (1997): 177-206. <https://hrcak.srce.hr/55268>
- Kovačić, Krešimir. *Priče iz starog Zagreba*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1990.
- Kraljevska pravoslavna akademija. http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_11826 (posjet 17. 08. 2018.)
- Lukinović, Andrija. *Zagreb - devetstoljetna biskupija*. Zagreb: Glas Koncila, 1995.
- Marković, Mirko. *Zagrebačke starine: prilozi poznavanju prošlosti grada Zagreba*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2006.
- Milčec, Zvonimir. *Zagrebački gradonačelnici*. Zagreb: Alfa, 1993.
- Miklobušec, Valentin. "Drugi dolazak isusovaca u sjevernu Hrvatsku (I. dio) Prvi dodiri i počeci suradnje nakon ponovne uspostave Reda". *Obnovljeni život* 60, br. 2 (2005): 171-193. <https://hrcak.srce.hr/1102>
- Perić, Ivo. *Zagreb: od 1850. do suvremenog velegrada*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2006.
- Strecha, Mario. "O nastanku i razvoju moderne hrvatske historiografije u 19. stoljeću". *Povijest u nastavi* III, br. 6 (2005): 103-116. <https://hrcak.srce.hr/9958>
- Šišić, Ferdo. *Kako je postala zagrebačka nadbiskupija*. Zagreb, 1938.
- Švoger, Vlasta. *Südslawische Zeitung 1849. - 1852. Organ nove epohe kod Južnih Slavena*. Zagreb: Dom i svijet, 2002.
- Taylor, A. J. P.: *Habsburška Monarhija 1809-1918*. Zagreb: Znanje, 1990.
- Trdina, Janez. *Bachovi husari i Ilirci: sjećanja iz mojih profesorskih godina u Hrvatskoj: (1853-1867)*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1980.

- Vranješ Šoljan, Božena. "Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja". *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 2 (2008): 517-543. <https://hrcak.srce.hr/30612>